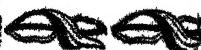

૧૧૧૭૨

‘નગીનદાસ’

ગાંધી

(મહાત્મા)

શ્રી

‘મ’ મંત્રાવલિ

ક્રમાંક ૫

શ્રી

પરિ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૪૧૭૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગાંધી વિચારો-૫

વિષય ક્ર. : ૪૪૧૭૧ : ૧૦૮૨ : ૨૨૩૩

મરનાદાસજી
ગાંધી.

આ પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

૧. વ્યવસ્થાપક—‘ નગીનદાસ રાષ્ટ્ર-શિક્ષણ પુસ્તક ભંડાર’,
નં. ૩૦, હનુમાન બિલ્ડિંગ, હોમીય રેડ્ડીટ, સર્કલ
કોટ, મુમ્બઇ.
૨. વ્યવસ્થાપક—‘ નગીનદાસ રાષ્ટ્ર-શિક્ષણ કાર્યાલય’,
લાલજી પુનશી ચાલ, ઘાટકોપર, જી. આઇ. પી.
રેલ્વે; (મુમ્બઇ.)
૩. કોઇ પણ ગામ અથવા શહેરના જાણીતા પુસ્તક વેચનારને ત્યાંથી.
૪. મહાસભા (કેંગ્રેસ) ની કોઇ પણ જાણીતી ગ્રામ્ય,
તાલુકા કે જિલ્લા સમિતિમાંથી.
૫. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કે ખાદીનો પ્રચાર કરતી કોઇ પણ સંસ્થામાંથી.
૬. રાષ્ટ્રીય શાળા, અથવા મહાશાળાના શિક્ષકો પાસેથી.

નગીનદાસ રાષ્ટ્ર-શિક્ષણ કાર્યાલય અંથાવલિ

ક્રમાંક ૫

ગાંધી=શિક્ષણ

(મહાત્માજીના ૪ શબ્દોમાં)

ભાગ ૫

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય

પ્રકાશક

નગીનદાસ અમુલખરાય

૩૦. હનુમાન બિલ્ડિંગ, હોમજી સ્ટ્રીટ,

સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

૧૯૨૩

કિંમત ચાર આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

સ્ત્રી બાળકનું પોષણ કરનારી છે, તેની વિધાત્રી છે;
તેની ઉપર બાળકના ચારિત્ર્યનો આધાર છે, તે
બાળશિક્ષિકા છે, તેથી તે પ્રજાની માતા છે.

x x x

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ શિક્ષણદ્વારા નથી, પરંતુ
પુરુષોની તેઓ પ્રતિની દૃષ્ટિમાં અને તદનુસાર થતા
વર્તનમાં ફેરફાર કરવામાં છે.

x x x

પ્રજાની સ્વતંત્રતા બળવવી, મઠ હોમ તો એ
મેળવવી, એ ધર્મ છે એમ સ્ત્રીઓ ન બાણે, ન કબૂલે
તો પ્રજાની રક્ષા અસંભવિત છે.

श्रीस्वातंत्र्य

મારાં સ્વ. ક્ષણાશ્રી
જીવકોર બાઇને
ચરણે

નિવેદન.

અત્રિશ કરોડ 'દેવ' અથવા તેજસ્વી મનુષ્યોથી વસાયેલો ભારત, મને તેટલો મહાન હોવા છતાં, કાંઈ કાળચક્રની મર્યાદા બહાર ન હોઈ શકે. નિરંતર ગોળાકારે ફરતા કાળચક્રના ઉપલા ભાગમાં જ્યારે હિન્દુસ્થાન હતું— અર્થાત્ આકાશ તરફ તેની ગતિ હતી—એટલે કે 'દેવતાઈ ભાવનાઓ' તરફ હિન્દીઓ નિરંતર ગતિશીલ હતા, તે વખતે ખરેખર તેઓ 'દેવ' હતા; પરંતુ જ્યારે કાળચક્રના નીચલા ભાગમાં તેઓ ગતિ કરવા લાગ્યા અર્થાત્ પૃથ્વી તરફ—જડતા તરફ—એમની ગતિ થતી ગઈ ત્યારે સ્વભાવતઃ એમની દિવ્યતા દૂર થઈ, એતનશક્તિ સૂઝ ગઈ અને દેહ પણ કીટવત્ બની ગયો.

પૃથ્વી તત્ત્વ તરફ ખેંચાવું, જડવાદ તરફ આકર્ષણ થવું, અધર્મમાં જઈ પડવું એ બધું એક જ છે. એ સ્થિતિમાં મનુષ્યનો આત્મા સૂતેલો હોય છે તેથી બીરુતા એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ બને છે. બીરુતાને લીધે એની બુદ્ધિમાંથી નિર્મળતા, તીવ્રતા અને વિશાળતા અદશ્ય થાય છે અને બુદ્ધિની એ સ્થિતિને લીધે ઇંદ્રિયો આપખુદ બની દેહરાજ્યમાં અંધાધુંધી ઉત્પન્ન કરી શરીરને નિર્માલ્ય બનાવી દે છે.

હિન્દુસ્થાનની એ દશા ચાલી રહી હતી—ચાલી રહી છે. વ્યક્તિઓના દેહરાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલવાને પરિણામે સમાજવ્યવસ્થા તેમ જ રાજ્યવ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓની અંધાધુંધીનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

બુદ્ધિમાંથી નિર્મળતા, તીવ્રતા અને વિશાળતાના ગુણો અદશ્ય થયેલા હોવાને લીધે આજસુધી હિન્દીઓ હિન્દી રાજકીય પરતંત્રતાને કોઈ બહારથી આવી પડેલી ચીજ માનતા હતા અને એ અગ્નણી—નહિ સમજાતી—કાલ્પનિક ચીજ સાથે માથાં અફાળતા હતા.

તેઓ ધડીમાં એ પરતંત્રતાના ભૂતને એમનો પીછો છોડવા આજીજી કરતા, ધડીમાં ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર માથું અકાળતા કે મુઠ્ઠા મારતા. ‘આજીજી’ તેમ જ ‘ગુસ્સો’ એ બંને અશક્તિનાં સંતાન છે એ એમને નિર્મળ, વિકસિત તીવ્ર બુદ્ધિના અભાવે સૂઝ્યું નહિ. પરિણામે આજીજી અને ગુસ્સા દ્વારા તેઓ પોતાને વધારે ને વધારે અશક્ત બનાવતા ગયા.

અધિકારમાં થઈને જ પ્રકાશમાં અવાય છે. નિષ્ફળતા જ સફળતાની સીમાએ પહોંચાડે છે.

હિંદી પરતંત્રતા જ્યારે હિંદીઓને અસહ્ય થઈ પડી અને એને હઠાવવાના ઇલાજ (આજીજી તેમ જ ગુસ્સો) તદ્દન નિષ્ફળ નિવઝ્યાં, ત્યારે એક વ્યક્તિએ એ ઇલાજોથી હાથ ધોયા. એણે તપ આદ્યું. તપથી બુદ્ધિને નિર્મળ કર્યા બાદ એ બુદ્ધિ વડે મનન કર્યું. એવા મનનને પરિણામે એણે ‘જેયું’ કે રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓનો અંધાધુંધીવાળી સ્થિતિનો ‘પડછાયો’ હતો. એને સમજાયું કે ‘પદાર્થ’ ખસે નહિ ત્યાંબુધી ‘પડછાયો’ હરગીઝ ખસી શકે નહિ. એણે શોધ્યું કે જડતા રૂપ ‘પદાર્થ’ ખસેડીને જ હિંદીઓમાં આત્મા-ચૈતન્ય-શક્તિ-પ્રમારી જન્યત કરવાથી સામાજિક અંધાધુંધી તેમ જ રાજકીય પરતંત્રતા રૂપ પડછાયા આપોઆપ અદશ્ય થશે.

પરંતુ આત્માને જગાડવાને આત્મા જ જોઈએ. બુદ્ધિ કાંઈ આત્માને જગાડવાની યોગ્યતા ધરાવતી નથી. જંગલો આત્મા જ સૂતેલા આત્માને જગાડી શકે. બધો આધાર એક ‘જંગલો આત્મા’ પર જ હતો.

એક દીવામાંથી હજારો બત્તી પ્રકટાવી શકાય છે. એક આત્મા કરોડો આત્માને પ્રદીપ્ત કરી શકે. તે તપસ્વીએ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિને હજી આગળ ને આગળ દોડાવી, અને તે બુદ્ધિએ જેયું કે જે ‘એક’ને દૂંઢવો છે તે કાંઈ બહાર દૂંઢી શકાશે નહિ; પોતાનામાં જ તેને દૂંઢવો, પોતાનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટાવવું, પોતાનામાં સુષુપ્તિ હાલતમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિને પ્રકટ કરવી.

એ છૂપી શોધ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં જ તે તપસ્વીએ સંપૂર્ણ મૌન સાથે આત્મવિકાસનું તપ આદ્યું. ધ્યેય નક્કી કરી, એના ઉપર દષ્ટિ સ્થિર કરી, એ ‘ભાવના’માં જ પોતાના ‘ભાન’ને ઓતપ્રોત કરી એણે યોગ સાધ્યો.

અને યોગને કર્યા ચીજ અસાધ્ય છે ?

તેણે પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ વડે હિંદી આત્માઓને પ્રદીપ્ત કરવાનો મહાયજ્ઞ આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા ‘મહાત્મા ગાંધી’ને નામે પીછાને છે.

ધર્મગ્લાનિના સમયમાં પરમ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ કૃતિ ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મગ્લાનિના સમયે ભારતે મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રાચીન કૃતિ કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ બુદ્ધિ હોવાને લીધે કોઇ પણ ઘટનાનું આંતરસ્વરૂપ તેઓ સહેલાઈથી અને સ્વભાવતઃ જોઇ શકે છે. એમની ચિકિત્સાસ્વાભાવિક, તીવ્ર અને નહસપ્ર્શી હોઇ ઘટનાનું મૂળતત્ત્વ તેઓને દેખાઇ જાય છે, અને મૂળતત્ત્વ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમણે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ અને તરફ ધ્યાન આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની બુદ્ધિને નિર્મળ કરવા, તેનાં શરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે ઇલાજો શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘબળ પ્રકટાવવા, સંઘબળને આડું આવળું ન વિખેરી નાખતાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી નક્કી કરેલા એક ધ્યેય તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવ્યું છે, અને વ્યક્તિને ખેલવાનું યુદ્ધક્ષેત્ર પણ તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ યુદ્ધશાસ્ત્ર પણ તે સાથે જ રચી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાનુન પણ ધડી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારના ભોમિયા તરીકે, ધર્મગુરુ તરીકે, રાજદારી નેતા તરીકે, સમાજસુધારક અને સમાજવ્યવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસુધારક અને શિક્ષણપ્રચારક તરીકે, વૈદ્ય અને તાલીમશાસ્ત્રી તરીકે, વ્યાપાર અને હુન્નરના દિશાસૂચક તરીકે, સાહિત્યશાસ્ત્રી તરીકે, રાજ તરીકે તેમ જ મ્રજ તરીકે, શિક્ષક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉન્નતમાં ઉન્નત તેમ જ નમ્રમાં નમ્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનશાસ્ત્ર પણ રચી આપ્યું છે.

વળી સત્યાગ્રહનું અજીત શસ્ત્ર ભારતપુત્રોને આપી, તેઓમાં પોતાનીકે ગૂમાવેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા પશુ જાગ્રત કરી આપી છે.

એવે સમયે અવળી બુદ્ધિને સવળી કરી જૂલ્યાને ખરે માર્ગે દોરી જતા એ મહાન પુરુષે પોતે પ્રતિપાદન કરેલા—દાખલા દલીલ સાથેના—સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંતો તેમની પોતાની જ વાણીમાં, પ્રસંગ તથા પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે એ ધ્યાનમાં રાખી, યોગ્યક્રમમાં વિષયવાર શાસ્ત્રીય હોયે સપ્રમાણ ગોઠવી સર્વોપયોગી શ્રેષ્ઠ વાંચન સમાજને પૂરું પાડવાનો આ અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે. ‘ગાંધી=શિક્ષણ’ નામ આપી આ સધળા વાંચનનો તેર ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પશુચળ અને બુદ્ધિચળ પર વિજય મેળવી શકે એવું એકનું એક બળ જે આત્મચળ છે તેને પ્રકટાવનાર ‘સત્યાગ્રહ’ હોઈ સૌથી પહેલો એ વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મેતિ માન્ય, સર્વ ધર્મોના મધ્યગિંદુ અને આત્મા સમાન, તથા મહાત્માજીના જીવન અને ઉપદેશોના બીજ સમાન ‘સત્યાગ્રહ’ને છોડી બીજા કયા વિષયને પહેલો મૂકી શકાય ?

બીજા ભાગમાં ‘ધર્મ’ વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મો અને વ્યવહારોનું અવલોકન પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિથી કરવાને પરિણામે મહાત્માજીએ જે કાંઈ આ વિષયમાં કહ્યું છે તે સર્વ ધર્મવાળાઓને માન્ય થાય એવું અને વિકાસક્રમ સૂઝાડે એવું છે.

મન-વચન-કાયાનું આરોગ્ય કેમ સચવાય એ બતાવનાર ‘આરોગ્ય’ને લગતો ઉપદેશ ત્રીજા ભાગમાં છે. ‘કૃણવણી’ કેવી છે અને કેવી હોવી જોઈએ તેને લગતા તેમના દિશાદર્શક વિચારો ચોથા ભાગમાં, અને પાંચમા ભાગમાં ‘સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય’નું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

દાહતની ઉત્પત્તિ તથા ઉપયોગ વિષેના જ્ઞાનને છઠ્ઠા ભાગમાં અને આર્થિક મુક્તિનો માર્ગ દેખાડનાર ‘સ્વદેશી’ને સાતમા ભાગમાં સ્થાન અપાયું છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને પોષનાર તથા પ્રજાની ખામીઓ ખુલ્લી કરી ડિંચા ગુણો અને જલ્પ આદર્શો શીખવનાર ‘પ્રજાપદારણ્ય’ વિષયક તેમના લેખો આઠમા ભાગમાં સમાવ્યા છે. કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાંથી

રાજકીય ક્ષેત્રમાં લઇ જઇ આપણું જીવન વિસ્તૃત કરાવનાર ‘રાજ્યનીતિ’ વિષયક લેખો નવમાં ભાગમાં દાખલ કર્યા છે.

રાજકીય બાબતોમાં એટલો પ્રવેશ કરાવ્યા પછી—લોકહૃદયની એટલી તૈયારી કર્યા પછી—સ્વમાનનું ભાન કરાવી પોતાનામાંથી ખૂરાઇ લઇ અન્યની ખૂરાઇનો અસંગ ઉપદેશનાર ‘અસહકાર’નું ધાર્મિક અને રાજકીય યુદ્ધ લડવાની તાલીમ આપનારા એમના કથનોનો દશમાં અગિયારમાં અને બારમાં મળી ત્રણ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિસ્તૃત ભાનથી અનુભવાયલા એમના અંગત પ્રસંગો પ્રકાશ સૂત્રો તથા વિચારોનો તેરમાં ભાગમાં સમાવેશ કરી તે ભાગને ‘અંગત વિચાર’ નામ આપ્યું છે.

મનુષ્યને અને સમાજને નીરોગી, સમર્થ અને સુખ્યવસ્થિત કરવા માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવું તેમનું તમામ શિક્ષણ આમાં સમાવેશ પામે છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ અંથાવલિનો લાભ લેવા નાના—મોટા દરેકને, ગ્રામ્ય તેમ જ શહેરી જીવન જીવનારને, સ્ત્રી તેમ જ પુરુષને, વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષકને, વ્યાપારીને, સેવકને, તેમ જ રાજદ્વારી પુરુષોને, ભક્તો તેમ જ ધર્મચુરુઓને આગ્રહપૂર્વક અરજ કરવામાં આવે છે. એમાં સર્વની મુક્તિની સામાન્ય ચાવી છૂપાયેલી જેવામાં આવશે.

જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ધર્મપંથોની ધાર્મિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આ અંથાવલિના વિચારો વાંચી—વંચાવી—સમજાવી ઠસાવવાથી ધર્મની અચ્છી ભૂમિકા તૈયાર થયેલી જણાશે, અને તે ભૂમિકામાં કોઇ પણ ધર્મના ખાસ તત્ત્વો ઉગાડવાનું સહેલાઈથી અને આળાદ રીતે બની શકશે.

તમામ ધર્મોના આચાર્યોએ, સાધુ—સંન્યાસી—બ્રાહ્મણ—ફકીર—મુસ્લાં—મોલવી—પાદરીઓએ તેમ જ મંદિર—દેવળ—દેરાસર—મસ્જિદ—ઉપાશ્રય—અગિયારી—ધર્મશાળા તથા મુસાફરખાના ઉપર કાળુ ધરાવનારાઓએ આ તેર પુસ્તકો પોતાને લાંબા આવનાર જનાર સર્વને વાંચવા માટે ખુલાં રાખી તે મારફત દેશની તથા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી—કરાવી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ સમયાનુસાર બદલી—બદલાવી પ્રજામાં ધર્મભાવના જાગ્રત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે.

વળી તેને સાધન તરીકે કામે લગાડી દરેક ધર્મમાં, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં, દુનિયાદારીના વ્યવહાર વિગેરેમાં પેસી ગયેલા સડા દૂર કરી દરેક વાંચક-વિચારક પોતે પોતાના ધર્મનો ઉદ્ધાર સરસ રીતે સહેલાઈથી અને સંગીનપણે કરી શકશે.

ધાર્મિક પુસ્તકો અસલ હબથી અમુક પ્રસંગે વંચાય છે તેવી જ રીતે વાંચતાં ન આવડતું હોય તેવા માણસોની આગળ મહોલ્લે મહોલ્લે, દરેક ગામે અને દરેક ધર્મસ્થાને આ પુસ્તકો વંચાશે તથા તે ઉપર કવિવર્ગ રસમય કાવ્યો, ગરબીઓ, ભજનો તથા સંગીતો સૂધરેલી તેમ જ ગ્રામ્ય ભાષામાં રચી આ શિક્ષણનો ફેલાવો કરશે તો હિંદુનું અનહદ શ્રેય થશે.

હિંદુસ્થાન જેવા જૂદા જૂદા ધણા ધર્મમતવાળા વિશાળ દેશમાં ધાર્મિક કેળવણી કોઇ પણ એક ધર્મમાં આપી શકાય નહિ ત્યાં આ ગ્રંથાવલિ દરેક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ ગ્રંથાવલિના આલ-અબ્બાસીઓની પરીક્ષા લઇ વખતોવખત હરિકાષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ઉત્તરનાર શાળા અગર તેના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન તરીકે મદદ, હાત્રવૃત્તિ અગર ઇનામ આપવાની જૂદે જૂદે ટેકાણે વ્યવસ્થા થશે, અગર શુભ પ્રસંગોએ આ પુસ્તકો ઇનામ તરીકે વહેંચાશે તો પૈસાનો બેશક ધણો જ સદુપયોગ થયો ગણાશે. અમારી મારફત આ પુસ્તકોની નકલો વહેંચાવી પૈસાનો સદુપયોગ કરવાની કોઇને ઇચ્છા હશે તો તેમને તેમની ઇચ્છા અમલમાં મૂકી આપવા બનતો પ્રયત્ન કરીશું.

અનેક સ્થળેથી એકત્રિત કરેલા ગ્રાંધીજીના બધા ગ્રામ્ય વિચારોની ગોઠવણીમાં અમુક અમુક સ્થળે બે અથવા વધારે ફકરાઓની વિચારશ્રેણીમાં રસ અને એકતા જળવાય તે માટે અનુસંધાન તરીકે થોડા શબ્દો ન છૂટે જ ઉમેર્યા છે, અને તે આવા [ ] કૌંસ વચ્ચે મૂકેલા છે.

પ્રજ્ઞાત નામોની ઓળખ ફૂટનોટમાં આપેલી છે. આ ઉપરાંત આપવાયોગ્ય જણાયેલી કેટલીક નિર્વિવાદિત હકીકત તે તે ભાગના પરિશિષ્ટ તરીકે આપેલી છે; અને દરેક ભાગના દરેક લેખના પેરેગ્રાફના આધારની નોંધ તે તે ભાગને છેડે આપવામાં આવી છે.

મહાત્માજીએ જાહેર કરેલો કોઇ પણ વિચાર અથવા સિદ્ધાંત આ પુસ્તકોમાં રહી જતો નથી એમ અમે માનીએ છીએ; છતાં આ

પુસ્તકોમાં નહિ આવેલા એવા કોઇ પણ આધારભૂત વિચાર અગર સિદ્ધાંત તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે, અગર ખીજી કોઇ રીતે આ પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેવી સૂચનાઓ મળશે તો અમે તે માટે આભાર માની ખીજી આવૃત્તિ વખતે મળેલી સૂચનાઓને ઉપયોગ કરીશું.

મહાત્માજી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંતો જાહેર મિલકત હોઇ આ પુસ્તકોને ‘કોપીરાઇટ’ અમે રાખ્યો નથી, એટલે કોઇ પણ માણસ કોઈ પણ ભાષામાં કોઇ પણ ટેકાણે અસલ અગર ભાષાંતર કરી છાપી-છપાવી વેચી શકે છે.

આ પુસ્તકોનાં ગુજરાતીમાંથી જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરી શકે એવા ચારિત્ર્યવાન સત્યાગ્રહીઓને તે કામ તાકીદે ઉપાડી લેવા વિનંતિ છે.

મહાત્માજીના સિદ્ધાંતોના ટેકા રૂપ અગર તે સિદ્ધાંતોને આગળ વધારે તેવા પોતપોતાના ધર્મના ઉત્તમ દર્શાતો અગર સિદ્ધાંતો પૂરા પાડી શકે તેવા સ્વાર્થલ્યાગીઓને તેવું કામ તાકીદે ઉપાડી લેવાની પણ અમારી તેટલી જ નમ્ર અરજ છે.

ખરા ઉત્સાહથી અને સ્વાર્થલ્યાગથી આ દિશામાં કોઇ પણ કામ કરવાનું માથે લેનારને અમારાથી બની શકતી દરેક મદદ કરીશું.

જે જે પ્રકાશકોના પુસ્તકોમાંથી મહાત્માજીની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાનો તથા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર અમારા કાર્યાલયના નિસ્પૃહી ભાઇઓ વિગેરેનો અનંતકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

મહાત્માજીના જીવનની રૂપરેખા.

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૬૯ ના રોજ પોરબંદરમાં જન્મ; પિતાનું નામ કરમચંદ ગાંધી, જે પ્રથમ પોરબંદર અને પછી રાજકોટના દિવાન હતા; કેળવણી: કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલ, લંડન યુનિવર્સિટી અને. મનર ટેમ્પલ; ૧૮૮૧ માં શ્રીમતી કસ્તુરબાઇ સાથે લગ્ન; ૧૮૯૧ માં મુંબઇ હાઇકોર્ટના એડવોકેટ; ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે; ગોરાઓનો વિરોધ છતાં સુપ્રિમ કોર્ટના એડવોકેટ તરીકે દાખલ થયા; ૧૮૯૪ માં 'નાતાલ હિંદી મહાસભા'ની સ્થાપના કરી; ૧૮૯૫ માં આફ્રિકાના હિંદીઓના હક્કના રક્ષણ માટે હિંદમાં ચળવળ ચલાવી; દક્ષિણ આફ્રિકાના વિરોધીઓને હાથે રચાયેલા કારસ્થાન પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા જતાં કિનારા પર ઉતરતાં જ તેમનું ખૂન થતું ત્યાંના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પત્નીએ અટકાવ્યું; ૧૮૯૯ માં બોમ્બર લડાઇમાં ઘવાયેલા યોદ્ધાઓની સારવાર કરનારી એક ટુકડીની સરદારી લીધી; ૧૯૦૧ માં તબિયત સુધારવા હિંદમાં પાછા ફર્યા; કલકત્તામાં ભરાયેલી ૧૭ મી મહાસભામાં ભાગ લીધો; દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના મુકદ્દમા ઉપર વિચાર ચલાવવા માટે નિમાયેલા મી. એમ્પરલેન આગળ તે રજુ કરવા નાતાલ પાછું જતું પડ્યું; ટ્રાન્સવાલની સુપ્રિમ કોર્ટના એટર્ની તરીકે નામ નોંધાવ્યું; 'ટ્રાન્સવાલ ખ્રિસ્તિય ઇન્ડિયન એસોસિએશન'ની સ્થાપના કરી તેમ જ તેના મંત્રી તથા કાયદાના સલાહકાર થયા; 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું પત્ર ૧૯૦૩ માં શરૂ કર્યું; ૧૯૦૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના મજૂરો અને માલેકો વચ્ચે ચાલેલી તકરારના પરિણામે થયેલા અનુભવ ઉપરથી અને રરિકનની તેમના ઉપર થયેલી અસરથી 'દિનિક્ષ-નિવાસ'ની સ્થાપના ૧૯૦૪ માં કરી; તે જ સાલમાં જોહાંનીસબર્ગમાં મરકી અટકાવવાનું કામ કર્યું; ૧૯૦૬ માં ઝુલુ બળવા વખતે મુડર્દા ઉચ્ચકનારાઓની સરદારી લીધી; 'એશિયાટિક લૉ' નામના કાયદા સામે

અળવળ શરૂ કરી; સત્યાગ્રહની લડત આરંભી; પકડાયા અને કેદ આવી; ‘મીધી-સ્મટસ’ નામક સમાધાન થયું; આ સમાધાનથી હિંદના લાભો જોખમાયા છે એમ માનનાર એક હિંદી પઠાણે તેમના ઉપર આશુઘાતક હુમલો કર્યો; જનરલ સ્મટસે સમાધાનની શરતો કબૂલ કર્યા પછી તે ફરી જવાથી લડત ફરીથી ઉપાડી; પકડાયા અને જેલ મળી; ૧૯૦૮ માં ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’ લખ્યું; ૧૯૦૯ માં ઈંગ્લાંડની મુલાકાત લીધી; ૧૯૧૧ માં તકરારનો તોડ આવ્યો; સ્વ. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી; ત્રણ પાઉંડનો કર નાબૂદ કરવાના અપાયેલા વચનનો ભંગ ૧૯૧૩ માં થવાથી ફરી સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો; ફત્તેહ થઇ; ૧૯૧૪ માં ઈંગ્લાંડની મુલાકાત લીધી; ૧૯૧૫ માં હિંદ પાછા ફર્યા; તે જ વર્ષના મે માસમાં ‘સત્યાગ્રહ-આશ્રમ’ની સ્થાપના કરી; ૧૯૧૭ માં ચંપારણ્યની કુમકે ગયા; ૧૯૧૮ ના માર્ચમાં ખેડા જીલ્લાના સત્યાગ્રહનું મંડાણ તેમની આગેવાની નીચે થયું; અને જૂનમાં સફળ થયા; તે જ સાલમાં દિલ્હીની યુદ્ધપરિષદમાં ભાગ લીધો; અને ખેડામાં લશ્કર ભરતીનું કામ કયું; ૧૯૧૯ માં ‘ચંગ ઇન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’નું તંત્રીપદ સ્વીકાયું; ‘રૉલ્ટ’ કાયદા સામે ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની છટ્ટી તારીખે સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો; તેથી આખા દેશમાં જાગૃતિ આવી ગઇ; દિલ્હી જતાં તેમને સરકારે અટકાવ્યા; સરકારે તેમને ગિરફતાર કર્યા એમ સમજવાથી લોકોએ પંજાબ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ ભારે રમખાણ મચાવ્યાં; દિલ્હી જતાં રસ્તામાંથી તેમને મુંબઈ પાછા લાવવામાં આવ્યા; ૧૯૧૯ ના નવેમ્બરમાં દિલ્હી ખિલાફત પરિષદને ખિલાફતની અળવળ ઉપાડી લેવાની સલાહ આપી; અમૃતસર મહાસભામાં ‘સુધારા’ ના અમલ માટે સહકારનો ઉપદેશ કર્યો; પરંતુ પંજાબ-ખિલાફતના બનાવોથી સહકારની સર્વ આશા વ્યર્થ જતાં ૧૯૨૦ માં કલકત્તા મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં અસહકારનો ઠરાવ પાસ કરાવ્યો; તે જ સાલના નવેમ્બરમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી; નાગપુરની મહાસભાની બેઠકમાં મહાસભાનું ધ્યેય નક્કી કરાવ્યું; ૧૯૨૧ ના એપ્રિલમાં બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો; તે જ સાલની ત્રિશમી જૂન પહેલાં ‘તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ’માં કરોડ રૂપિયા એકઠા કરાવવામાં સાધનભૂત બન્યા; મુંબઈમાં થયેલાં તોફાનની શાંતિ કરાવી; અમદાવાદ મહાસભાની બેઠક વખતે ડીકટેટર નિભાયા; ૧૯૨૨ માં બારડોલી તાલુકામાં

સવિનય ભંગની કરેલી તેમની ચૈરીચૌરાના અત્યાચારોને લીધે પડતી મુશ્કેલી; રાજદ્રોહી તથા લેખો માટે આઝાદ થયા; છ વર્ષની સાદી જેલ મળી; શાંતિ અને સ્વદેશીનો સંદેશ આપી ચડેલી રાજ ભોગવવા ચરોડા જેલ સીધાવ્યા; તે વીર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની વાણીનું હૃદય વાંચક । હવે તું અમૃતપાન કર.

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો.

‘નવજીવન.’ પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

‘હિન્દ સ્વરાજ્ય’ પ્રકાશક: રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમંડળ અમદાવાદ.
પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

‘યંગ હિન્ડયા.’ એસ. ગણેશન, ટ્રીપ્લીકેન, મદ્રાસ. ઇ. સ. ૧૯૨૩.

‘મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સૃષ્ટિ.’ ભાષાંતરકર્તા તથા પ્રકાશક:
મથુરાદાસ ત્રિકમજી, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ. સં. ૧૯૭૫.

‘સ્પીચીઝ એન્ડ રાષ્ટ્રીઝ ઑફ મહાત્મા ગાંધી.’ પ્રકાશક: જી. એ.
નટેસન, મદ્રાસ. તૃતીય આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

‘આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.’ પ્રકાશક: સરતું સાહિત્ય વર્ધક
કાર્યાલય, મુંબઈ. તૃતીય આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

‘મારો જેલનો અનુભવ.’ } પ્રકાશક: ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત.
‘સર્વોદય.’

‘હિન્ડીયન હોમરૂલ.’ પ્રકાશક: ગણેશની કું. મદ્રાસ. પંચમ આવૃત્તિ.
ઈ. સ. ૧૯૨૨.

‘પત્રો.’ પ્રકાશક: સેવક કાર્યાલય, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
સં. ૧૯૭૮.

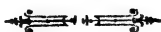
અનુક્રમણિકા.

ક્રમાંક.	લેખ.	પૃષ્ઠ.
૧.	સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ	૧
૨.	વૈધવ્ય અને પત્નીવ્રત	૬
૩.	પતિત બહેનો	૧૨
૪.	શિયળ	૧૭
૫.	શિક્ષિત સ્ત્રીઓની દ્રશ્ય	૨૦
૬.	બહેનોને બોધ (૧)	૨૨
૭.	બહેનોને બોધ (૨)	૨૭
૮.	સ્ત્રીઓને હાથ સ્વાતંત્ર્ય	૩૩
૯.	અસહકારમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	૩૭
	પરિશિષ્ટ ક આજીવિધવાઓનું પ્રમાણ.	૪૧
	આધારની નોંધ	૪૩

ગાંધી=શિક્ષણ.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય.

૧. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ.

૧. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ શિક્ષણદ્વારા નથી, પરંતુ પુરુષોની તેઓ પ્રતિની દૃષ્ટિમાં અને તદનુસાર થતાં વર્તનમાં ફેરફાર કરવામાં છે. શિક્ષણ જરૂરનું છે, પણ તે સ્વતંત્રતાની પાછળ હોવું જોઈએ. આપણે સ્ત્રીવર્ગને તેનાં યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડવાને અક્ષરજ્ઞાનની વાટ ન જોવી જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન વિના પણ આપણી સ્ત્રીઓ પૃથ્વી ઉપરની કામ પણ સ્ત્રી જેટલી સંસ્કારી જણાઈ છે. ઉપાય મોટે ભાગે પતિઓના હાથમાં રહેલો છે. પ્રથમ કાર્ય તો જેટલી સ્ત્રીઓને આ અવનતિનું જ્ઞાન કરાવી શકાય એટલી સ્ત્રીઓને જ્ઞાન કરાવવાનું છે. એ કાર્ય અક્ષર કેળવણીથી જ થઈ શકે, એમ માનનારાઓમાંનો હું નથી. એમ માનતાં કાર્યસિદ્ધિને સારૂ ધણો કાળ જોઈએ. તેટલા કાળની કશીયે જરૂર નથી એ હું ક્ષણે ક્ષણે અનુભવતો આવ્યો છું. અવનતિનું જ્ઞાન આજે જ, અક્ષરજ્ઞાનને સારૂ રોકાયા વિના, આપણે આપી શકીએ છીએ.

૨. જ્યાંસુધી હિંદુસ્થાનમાં સ્ત્રીઓ એક રતિ ભાર પણ દબાયલી રહેશે, અથવા ઓછા હક્કો ભોગવતી હશે, ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનનો ખરો ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

૩. હિંદના જે ભાગમાં પડદાનો રિવાજ છે, ત્યાં સ્ત્રીઓ ધણી જ દબાયેલી રહે છે. હું બિહાર જીલ્લાની ઉંચા કુળની ધણી બહેનોને મળ્યો, તેઓ બધી પડદામાં રહેનારી હતી. જેમ બહેન ભાઈની પાસે પડદો નથી રાખતી તેમ મારે સારૂ તેઓએ પડદો દૂર કર્યો. આ બહેનો લણેલી ન હતી. તેઓને મળતાં પહેલાં તરત જ મને એક અંગ્રેજ બાઈ ધણી ભાઈઓની સાથે હું બેઠો હતો તેઓની વચ્ચે આવીને મળી ગઈ, પણ હિંદુ બહેનોને મળવા મારે અલગ કોટડીમાં જવું પડ્યું. મેં તેઓને વિનોદમાં સૂચવ્યું કે ચાલો આપણે બધાં જ્યાં પુરુષો બેઠા છે ત્યાં જઈને બેસીએ. તેઓએ હિમંગથી કહ્યું: “અમે તો બહુ રાજ છીએ, પણ આપણા રિવાજ પ્રમાણે અમારે રજા મેળવવી જોઈએ. અમને આ પડદો જરા યે ગમતો નથી, એ તમે તોડાવી નાખો.”

૪. આમાં જેટલો કરુણારસ છે તેટલું જ મારાં ઉપલાં વચનોનું સમર્થન છે. આ બાઈઓને અક્ષરજ્ઞાનની પૂર્વે પોતાની દશાનું જ્ઞાન થયું હતું. આ બાઈઓએ મારી મદદ માગી તે તો યોગ્ય જ હતું, પણ હું તેઓને વિષે જ તેઓના છૂટકારાની શક્તિ ઇચ્છું, અને તે શક્તિ તેઓમાં છે એમ તેઓએ કબૂલ પણ કરેલું. આ બાઈઓનો પડદો થોડા સમયની અંદર જ પડી ગયેલો હશે.

૫. સ્ત્રીજાતિની અવનતિ દૂર કરવામાં મહાભગીરથ પ્રયત્ન તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓને વિષે રહેલા આક્ષેપો દૂર કરવાનો છે. એ પ્રયત્ન કોણ કરી શકે? અને કેમ થઈ શકે? મારી અદ્ય મતિ પ્રમાણે મુખ્યત્વે એ પ્રયત્ન કરવાને સારૂ આપણે સીતા, દમયંતી, અને દ્રૌપદીના જેવી પતિવ્રતા, તેઓના જેવી અતિશય આગ્રહવાળી, સંયમી સ્ત્રીઓની જરૂર પડશે. એ વેળા આ સતીઓને પૂજનારો હિંદુસંસાર આધુનિક સતીઓને પણ પૂજશે. એઓનાં વચન શાસ્ત્રપ્રમાણ જેવાં ગણી હિંદુસંસાર ત્રીવી લેશે; અને રમૂતિ આદિમાં રહેલાં કટાક્ષેથી આપણે લાજશું અને તેને ભૂલી જઈશું. આવાં પરિવર્તન હિંદુધર્મમાં સદા યે થતાં આયાં છે અને થશે, અને તેથી એ ધર્મ આજ લગી નબી રહ્યો છે, અને નબ્યા કરશે.

૬. કોઈ પોતાની સ્ત્રીને પણ સમાન ગણે છે. આ સ્થિતિને સારૂ કેટલાંક સંસ્કૃત વચનો તથા તુલસીદાસનો એક પ્રસિદ્ધ દુહો બહુ જવાબદાર છે.

તુલસીદાસજીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે હોર ગંવાર શૂદ્ર અરુ નારી, વે સબ તાઢનકે અધિકારી. તુલસીદાસજીને હું પૂછું છું, પણ મારી પૂજા આંધળી નથી. કાં તો ઉપરનો દુહો ક્ષેપક છે, અને જો તુલસીદાસનો જ હોય તો તેણે વગરવિચારે પ્રચલિત રીતે અનુસરી જોડી કહાડેલો હોવો જોઈએ.

૭. કાચદાઓ ધડવાનું કાચ ધણે ભાગે પુરુષને હસ્તક રહેલું છે. તેણે હંમેશાં વિવેકદષ્ટિ વાપરેલી જોવામાં નથી આવતી. સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીઓને વિષે જે જે લખેલું છે તેનો અચાવ સર્વથા નથી થઈ શકતો. બાળલમ, પિંધવાઓ ઉપરના જાપ્તા વિગેરે સ્મૃતિઓનાં વાક્યોને આભારી છે. તેઓને શદ્રવર્ગની સાથે મૂકવાથી હિંદુસંસ્કારને કલ્પનામાં ન આવી શકે એટલો ધક્કો પહોંચ્યો છે. હું મને પોતાને ચુસ્ત હિંદુ ગણું છું, અને મારો આક્ષેપ હિંદુધર્મની ન્યૂનતા દૂર કરી એને પોતાનું અસલી ભવ્ય સ્થાન મળે એવા હેતુથી મૂકાયેલો છે મારો પ્રયત્ન એમ બતાવવાનો છે કે સ્મૃતિની અપૂર્ણતાનું કારણ તેમાંના ક્ષેપક શ્લોકો છે, અથવા તો આપણા અધઃકાળમાં માન્ય થયેલા સ્મૃતિકારોએ મૂકેલા એ શ્લોકો છે. એ શ્લોકોને કહાડીને શેષ રહેલી સ્મૃતિની અપૂર્વતા બતાવી શકાય છે. મિથ્યાભિમાનથી અને અજ્ઞાનથી સ્મૃતિનાં અને હિંદુધર્મમાં ગણાતા બીજા બધા ગ્રન્થોમાં ક્યાં યે ખામી નથી એમ માની મનાવી હિંદુધર્મનો લૂંટો અચાવ હું બિલકુલ કરવા માગતો નથી, તેથી હિંદુધર્મ ચડતો નથી પણ પડે છે એવી મારી દઉં માન્યતા છે. જે ધર્મમાં સત્યને ઉત્કૃષ્ટ પદ અપાયેલું છે, તે ધર્મમાં અસહનની પૂરણી હોય જ નહિ.

૮. ઉપલાં કારણોને લીધે સંસ્કૃત વચનો વિષે તો એવો વહેમ પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે કે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા શ્લોકો તો કેમ જાણે શાસ્ત્રકથન જ હોય નહિ ! આ વહેમ દૂર કરીને આપણામાં સ્ત્રીને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવી જોઈએ. મીઠી તરફથી વિષયાંધ થઈ આપણુમાંના ટેટલાક સ્ત્રીને દીગર્ભાવેલી ગણી તેની પૂજા કરે છે, અને જેમ હાંપરજી પહોરે પહોરે નચીન આભૂષણોથી શણગારાય છે તેમ શણગારે છે આ પૂજાદોષમાંથી પણ નિકળી જવું જરૂરનું છે. છેવટે તો જેમ શંકરને ઉમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતાં તેમ આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગોષ્ઠીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા

ઉદ્દગારે સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણાશક્તિથી આપણી બાહ્યોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી, આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે, સારે જ આપણો ઉદ્ધાર સંભવે છે, તે પહેલાં નહિ.

૯. ધર્મ સાચવવો એ નથી બ્રાહ્મણોના હાથમાં કે નથી પુરુષોના હાથમાં. એ તો સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સમાજનો પાયો ગૃહ છે અને ધર્મ ગૃહમાં ફળવવાનો છે. ગૃહની સુવાસ આખા સામાજમાં ફેલાશે. કાંઈ શહેરમાં ગમે તેટલો ધર્મધોઝાર વેપાર ચાલતો હોય, ગમે તેટલી આબાદી દેખાતી હોય, પણ ત્યાં જો ગૃહ સારાં નહિ હોય તો એ શહેર સારું નથી એમ હું તરત કહું સ્ત્રીઓ જ ગૃહની દેવતાઓ છે. એ જો ધર્મ ન પાળે તો પ્રજાનું સલાનાથ વળી જાય. યાદવકુળનો શ્રીકૃષ્ણ સંહાર કર્યો હતો, તેનું કારણ એ જ હતું, કે યાદવ સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ ગઈ હતી; તેઓ તેમનો ધર્મ ભૂલી હતી. માટે તમને હું પવિત્ર થઈને ધર્મનું પાલન કરવાનું કહું છું.

૧૦. હું જાણું છું કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, અને બીજી બધી કેમોનો ધર્મ આપણી સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સ્ત્રીઓ ધર્મ તજશે તે દિવસે આપણો ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યાં રાજા અને સ્ત્રીઓ ધર્મ છોડે છે, ત્યાં દેશ નષ્ટ થાય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓએ તદ્દન ધર્મ નથી છોડ્યા પણ રાજાએ તે છોડ્યા છે.

૧૧. હું હિંદુસ્થાનની માતાઓ પાસે અશ્રુપાત ચાહું છું. તેઓ મર્દો પેદા ન કરે, ત્યાંસુધી દેશનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે, પણ મર્દો પેદા કેમ કરાય ? જ્યારે સ્ત્રીઓના દિલમાં હિંમત આવે, ભક્તિ આવે, શ્રદ્ધા આવે, ઈશ્વર તેમના હૃદયનો પતિ બને, તેઓ ઈશ્વરથી જ ડરતી થાય, મનુષ્યથી ડરતી મટે, તો જ હિંદુસ્થાનમાં મર્દો પેદા થાય. રાવણરાજ્યને બંધ કરવું હોય તો રામરાજ્ય પેદા કરવું જોઈએ. રામરાજ્ય મેળવવાની તાકાત તો ત્યાંસુધી બહેનોએ પાવતી, કૌશલ્યાના જેટલાં તપ નથી કર્યા, દ્રૌપદી દમયંતીના જેટલું ધર્મપાલન નથી કર્યું ત્યાંસુધી રામરાજ્ય કેવું ? ત્યાંસુધી મર્દો પેદા થવા અશક્ય છે.

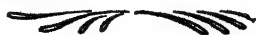
૧૨. [સ્ત્રીઓને અમળા કહીને પુરુષ તેમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી કરે છે.] અમળા એ વિશેષણ આત્માને વિષે તો લાગુ ન જ પડે. એ તો શરીરને

વિષે કહેવાનું છે. એક બાલિકા જેનો આત્મા ઉજ્જવલ છે, જેને તેનું ભાન થયું છે, તે સાડા છ ફૂટ લાંબા ઉદ્ધત પુરુષની સમક્ષ ઉભી તેને મહાત કરી શકે છે. જે સ્ત્રીને પોતાપણનું ભાન આવ્યું છે તેનું સ્ત્રીત્વ તેના આત્મબળ વડે શોભે છે. પોતાના શરીરની નબળાઈ સ્વીકારી નબળા બની સ્ત્રી પોતાનું સ્ત્રીત્વ શોભાવી નથી શકતી. સીતા, દ્રૌપદી આદિ સ્ત્રીઓએ પોતાનો પ્રભાવ દુષ્ટો પર પાડ્યાનું આપણને શાસ્ત્રો શીખવે છે. જેમ હાથીનું શરીરબળ મનુષ્યના બુદ્ધિબળ આગળ કામ નથી કરતું, તેમ મનુષ્યના એટલે સ્ત્રીપુરુષ ઉભયના આત્મબળ આગળ મનુષ્યનું બુદ્ધિબળ અને શરીરબળ તૃણવત્ થઈ જાય છે.

૧૩. તેથી હું ઇચ્છું છું કે હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા માની પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર નહિ તળે. જે સ્ત્રીજાતિએ હનુમાનાદિ વીરોને પેદા કર્યા છે, તે સ્ત્રીજાતિને અબળા કહેવામાં અસાન રહ્યું છે. અથવા તેને અબળા કહી છે તે પુરુષને કેવળ પોતાની ફરજ સૂચવવા જ કે તેણે શરીરે બળવાન હોઈ અબળા સ્ત્રીને પોતે રાક્ષસની જેમ ઉદ્ધત બની સતાવવાની નથી, પણ તેનું રક્ષણ કરી તેના આત્માનો વિકાસ થાય એવાં સાધનો તેના હાથમાં મૂકી તેની સેવા કરવાની છે.

૧૪. આ જમાનો કેવળ શરીરબળનો છે એવી ભ્રમણામાં પડી આપણે મૂંઝાયા કરીએ છીએ, અને માનીએ છીએ કે આપણે હિંદુસ્થાનની રાંકડી પ્રજા શું કરી શકીએ ? આમ માની પુરુષવર્ગ પણ અબળા બની ગયેલા જેવો લાગે છે. પણ તેનું કંઈ જ નથી એમ હિંદુસ્થાન સમજી જાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. હિંદુસ્થાનની પ્રજાને પોતાના સ્વમાનનું ભાન આવશે, ત્યારે તે પ્રજા સબળ થશે અને પછી જનરલ ડામર જેવા અર્ધિં નહિ રહે.

૧૫. એવું બળ કેમ આવે ? ભારે તાલીમની જરૂર નથી. ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણે કોઈના શરીરબળથી ન જ ડરવું. શરીરબળિયો વધારેમાં વધારે આપણા શરીરનો નાશ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. તે શરીર વિષે આપણે નિડર બનીએ, ત્યારે આપણે સિંહ છીએ. એટલે બળ રાક્ષસી શરીર મેળવવામાં નથી, પણ મનની મજબૂતીમાં, આત્માની ઓળખમાં, મોતની નિડરતામાં રહેલું છે.

૨. વૈધવ્ય અને પત્નીવ્રત.

૧. સુરતથી અગિયાર બહેનોએ પોતાનો બળાપો કહાડનાર એ કાગળ લખ્યા છે. “અમે વૈધવ્ય, વશ્ચિક વિધવા, બાળરાંડ” એવી રીતે આ બહેનોએ પોતાનો કાગળ શરૂ કર્યો છે. પોતાનાં નામ આપ્યાં છે, પણ માઆપનું નામ અને ઠેકાણું છૂપાયાં છે. હું દિલગીર છું કે આ બહેનોએ પોતાની પૂરી ઓળખ નથી આપી. વર્તમાનપત્રોનો કાયદો તો એવો છે કે નનામા કાગળ ઉપર તંત્રી પ્યાન ન જ આપે, અને એ કાયદો જરૂરનો છે. તંત્રીની ફરજ એ છે કે લખનાર પોતાનું નામ જાહેરમાં મૂકવા ન ઇચ્છે તો તે ઇચ્છાને પૂરેપૂરું માન આપવું, પણ તેની જાણને સારૂ લખનારે પૂરી ઓળખ આપવી જ જોઈએ એમ ન થાય તો બળવાન ઇચ્છા છતાં યે તંત્રી પોતાના છાપા દ્વારા જટલી સહાય કરી શકાય તેટલી કરી શકતો નથી. આ બહેનોના જ દાખલામાં હું જંઘ શકું છું કે તેમનું ઠામઠેકાણું હું જાણુનો હોઉં, તો વધારે ખચર કલાડી શકું અને તેઓના દુઃખમાં ભાગ લેનાર પણ શોધી શકું. મજકુર કાગળોમાં આવી અને બાજુ ત્રુટિઓ છતાં યે તેમાં કેટલીક સામાન્ય વસ્તુઓ એવી છે કે બધાએ તે જાણવી જોઈએ આ બહેનોમાંની ત્રણ થોડી કેળવણી પામેલી છે. આઠ ‘અક્ષરશૂન્ય’ છે. તેમાંની એક આઠ દહાડે માંડ ‘નવજીવન’ વાંચવા પામે છે. ન્યાતીલા ‘હડહડ’ કરે, ભક્ષણી કહે, ગમેતેવાના આશ્રમે રહેવું પડે, કેળવણીનું મીંડું, લીખાંડ પણ થોડાં જ ખાવા મળે. સુરતમાં વશ્ચિકની ન્યાત બેતાળીસ છે, તેમાં બાળવિધવા કંઈ નહિ તો સાતસોં હશે. ધર્મ રું ચીજ છે તે કોઈ જાણવું નથી. “અમે વિધવાધર્મ સમજીએ છીએ, પણ એ ધર્મ સાચવી શકીએ એવાં સાધન અમને મળતા નથી, અમને કોઈ આશ્રમમાં રાખી સારૂં શિક્ષણ આપવામાં આવે, અમને સેવાધર્મ શીખવવામાં આવે તો અમે વિધવાધર્મ સાચવવા તૈયાર છીએ. જો તેમ ન થાય તો અમારી સામે એટલી બધી લાલચો હોય છે કે અમને

પતિસંગની જરૂર છે.....જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગ મંદ પડ્યો, ત્યારે વલ્લભે ભક્તિમાર્ગનો પ્રયત્ન કર્યો. કાળે કરીને રૂઢિઓમાં ફેરફાર થયા. તે જ પ્રમાણે વિધવાને વિષે થવાની જરૂર છે.”

૨. આ સિવાય બીજું આ કાળોમાં ઘણું લખ્યું છે. વિધવાઓ કેમ બ્રષ્ટ થાય છે એ પણ લખ્યું છે. બન્ને કાળોનો હું આપી શકું એવો સારાંશ મુખ્ય ભાગે મારા શબ્દોમાં આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. વિધવાનો પ્રશ્ન હિન્દુસંસાર પામે નાનો સૂતો નથી. ભાગ્યે એવું હિન્દુ કુટુંબ હશે કે જેની ઉપર વિધવાની જવાબદારી નહિ હોય.

૩. વિધવા વિષેના આંકડા* જેના વાંચવામાં આવે તેનું હૃદય રડવું જ નેહાયે. [વિધવાવિવાહ એ જ એ દર્દનો સીધો ઇલાજ છે એમ અધીરા સુધારક બોલી ઉઠશે.] મારાથી એમ નથી કહી શકાતું. હું પણ કુટુંબી છું. મારા કુટુંબમાં ઘણી વિધવાઓ છે; પણ તેઓને ફરી પરણવાનું કહેતાં મારી જીભ ન જ ચાલે. તેઓ ફરી પરણવાનો વિચાર પણ નહિ કરે. મને તો એ વિચાર ભયંકર લાગે છે. વૈધવ્યમાં હું તો ઘણું રહસ્ય જોઈ છું. વૈધવ્યનો ઉપયોગ પણ એટલો જ જોઈ છે. પુરુષો પણ ધરભંગ થઈ પુનર્જનનો વિચાર ન કરે એ વધારે સરસ ન હોત ? પણ એવી હિલચાલ જરા થે થતી હોય એવું જોવામાં નથી આવતું. પરંતુ એવા વિચારથી અથવા તો એ વિચારના અમલથી બાળવિધવાનો બાળાપો કેમ બંધ કરી શકાય ? હમ્મરો પુરુષો ધરભંગ થયા પછી સ્વેચ્છાએ પુનર્જન ન કરે તેથી જેને બાળાકારે વૈધવ્ય ભોગવવું પડે તેવી બાળાને સારૂ શો રસ્તો ? હકૂપૂરક વિધવાને પુનર્જન કરતી અટકાવવી એમાં ધર્મ હશે ? વૈધવ્ય શાભાવી શકાય એવી સ્થિતિમાં વિધવાઓને મૂક્યા વિના વિધવાઓની પવિત્રતાની આશા રાખી શકાય ?

૪. આ બધા ગુંચવાડા જટ ઉકેલી શકાય એવા નથી. દરેક પક્ષમાં ઓછુવત્તું સત્ય રહેલું છે. વાદવિવાદમાં ઉતર્યા વિના હું નીચેના નિશ્ચયે હિન્દુસંસાર સમક્ષ મૂકવા ઇચ્છુ છું:—

(૧) વૈધવ્યનો ભંગ કરવાનો પ્રયત્ન ધર્મને હાનિકર્તા છે.

(૨) વિવાહ ધાર્મિક ક્રિયા છે. પ્રેમ એક જ વખત પરણી શકે છે.

- (૩) વિધવા પૂજ્ય છે. તેનો તિરસ્કાર એ પાપ છે. પવિત્ર વિધવાનાં દર્શન રાહ શુકન છે. તેને અપશુકન ગણવાં એ પાપ છે.
- (૪) વિવાહ જો ધાર્મિક ક્રિયા હોય અને એ કેવળ પવિત્ર પ્રેમની નિશાની રૂપે હોય, તો કન્યેડાં અને બાળલગ્ન પાપ રૂપ જ ગણવાં જોઈએ.
- (૫) જો પચાસ વર્ષે નવ વર્ષની કુમારિકાને પરણવામાં આવે ન ગણાય અને એવા વિવાહ કરનારને ન્યાતબહાર ન મૂકી શકાય, તો એવી કુમારિકા વિધવા થાય અને પુનર્લગ્ન કરે તો તેને ન્યાતબહાર મૂકવી અને એવી બીજી રીતે દંડવું એ પણ પાપ જ ગણાય.
- (૬) વર-કન્યાને સાથે રહેવાનો સમય ન આવે, ત્યાંસુધી હરગીઝ વિવાહ (સમપણ) ન કરવા.
- (૭) બાળલગ્ન બંધ થવા જોઈએ.
- (૮) જે સ્ત્રી પોતાના ધણી સાથે મુદ્દલ નથી રહી તેને પરણવાની છૂટ આપવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેને પરણવાનું ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.
- (૯) જેઓ પંદર વર્ષની અંદર વૈધવ્ય પામી છે અને જેમની વય હજુ જીવાન છે તેવી વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ મળવી જોઈએ.
- (૧૦) વિધવાઓને સારું શિક્ષણ અને ધંધાનો સુંદર પ્રબંધ થવો જોઈએ.

૫. આટલા સુધારા થાય તો વિધવાના શાપમાંથી હિંદુસંસાર બચી જાય એમાં શક નથી. ઉપર લખેલા સુધારા દરેક કુટુંબ, દરેક ન્યાત પોતાને સારું કરી શકે છે. એકબીજાની રાહ જોઈને એસે છે તેમાં જ ધણી સુધારા અટકી પડે છે. જેને જે વખતે જે પુણ્ય કર્મ લાગે તેણે તે વખતે તે આચરવું એવો ધૈર્ય કાયદો છે. પાપ કર્મ કરતાં વિચારવું, જોષ જોવડાવવો, હજારોની સલાહ માગવી અને છેવટે પણ ન જ કરવું, પુણ્ય કર્મ કરતાં રાહ જોવી એ ધૈર્યના ગુણોના અનવા જોવું છે.

૬. ધર્મના પાલનમાં બળાત્કારને અવકાશ જ નથી. એટલે બાળ-વિધવાઓને વિષે હું તો એ સલાહ આપું કે વિધવાઓનાં મન અને શરીર સારી રીતે રોકાયલાં રહે, તેઓ લાલચોમાં ન ફસાય એવી યોજના ઘડે અને તેને અમલમાં મૂકે. તેમ કરવા છતાં પણ જે કેવળ બાળવિધવા છે તેને વિવાહ કરવાને ન લલચાવવી એ જેટલું જરૂરનું છે તેટલું જ તેના માર્ગમાં કાંઈ પણ વિઘ્ન જે તેને વિવાહ કરવો હોય તો ન મૂકવું એ જરૂરનું છે.

૭. વૈધવ્ય પાળવું એ પુણ્ય કર્મ છે, પણ વિધવાવિવાહ સર્વથા પાપ કર્મ તો નથી જ. જ્ઞાતિઓ જે વર્ણશ્રમધર્મને શોભાવવા માગતી હોય, તેનો તોપ થવા દેવા ન ઇચ્છતી હોય, તો તેમાં આવી ગયેલી અનેક પ્રકારની કુવ્યવસ્થાઓને દૂર કરવી, અને તેમાં ઉત્પન્ન થતા દરેક પ્રશ્નનો ધાર્મિક દષ્ટિએ કડચો લાવવો. એટલે હું વિધવાને કહું કે તમે તમારા વૈધવ્યને પવિત્ર ગણી શોભાવજો. તેવા દાખલા હિંદુસંસારમાં અનેક પડ્યા છે. જ્ઞાતિઓને કહું કે જે બાળવિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે, તો તેમને તરછોડશો નહિ, તેમને જ્ઞાતિબહાર ન મૂકશો.

૮. વૈધવ્ય એ હિન્દુધર્મની શોભા છે. અખંડિત પતિવ્રતનો અર્થ તો એ જ હોઈ શકે કે એક વખતે જેને જ્ઞાનપૂર્વક પતિ ગણ્યો અને જાણ્યો તેનો દેહપાત થતાં પણ તેનું જ સ્મરણ રાખીને સંતોષ વાળવો એટલું જ નહિ, પણ તે સ્મરણમાં આનંદ માનવો. એ જ રીતે હિંદુસ્થાનની હજારો વિધવાઓ આચરણ કરીને પ્રાતઃસ્મરણીય બની છે.

૯. એક વેળા ગં. સ્વ. રમાબાઈ રાનડેને મળવા જવાનો મને પ્રસંગ આવ્યો હતો; અને એમના ખાસ ઓરડાની અંદર જ મેં એમનાં દર્શન કર્યાં. એ ઓરડામાં મુખ્ય સ્થાને મેં એક કોચ જોયો અને તેની ઉપર ન્યાય-મૂર્તિ મહુર્મ રાનડેની છબિ જોઈ. હું સમજ્યો તો ખરો, પણ મારી સમજ ખરોબર હતી કે નહિ એ જાણવા સાર એમને મેં પૂછ્યું: ‘આ છબિ કોચ ઉપર કેમ રાખી છે?’ એમણે કહ્યું: ‘એ કોચ એમનો જ હતો. એની ઉપર જ હંમેશાં એ બિરાજતા, તેથી એ કોચને મેં એમની છબિને સાર જ રાખેલો છે. અને એની છાયા તળે હું હંમેશાં વસું છું, અને સૂઉં છું.’ આ પવિત્ર શબ્દો સાંભળી હું આનંદમાં ગરકાવ થયો અને વૈધવ્યની શોભા

વધારે સમજ્યો. આવી પતિવ્રતા રમાબાઇ હિંદુસ્થાનમાં કેકેકાણે છે એ તો હું જાણું છું.

૧૦. પણ પત્નીવ્રત પાળનારા પુરુષો ક્યાં હશે ? અને જો ન હોય તો પાતવ્રતા સ્ત્રીઓની પૂજા કરીને પુરુષોએ સંતોષ વાળી લેવાનો છે કે પોતે પણ પત્નીવ્રત દૃઢતાપૂર્વક પાળીને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની પૂજા કરવાની છે ? અનુકરણના જેવી બીજી કઇ પૂજા હોય ? અથવા જ્યાં અનુકરણનો જરાયે વિચાર નથી, ત્યાં શાબ્દિક પૂજાની કેટલી કિંમત આંકી શકાય ? હું હિંદુસ્થાનમાં વસી હિંદુસ્થાનના જીવનનો પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સારી પેઠે અનુભવ કરી રહ્યો છું. સામાન્ય રીતે ચારિત્ર્યવાન ગણ્યતા-પોતાની સ્ત્રી ઉપર સારી પ્રીતિ રાખતા દેખાતા-જીવનાને ધરભંગ થતાં તરત જ સગાઇ કરતા અને પરણવા બેસતા મેં જોયા છે, અને તેથી હું અત્યંત ખેદ પામ્યો છું.

૧૧. જો આપણે અમુક દિવાળના ગુલામ ન બની ગયા હોઇએ તો ધરભંગ થયેલો પુરુષ સ્મશાનમાંથી હજી ઘેર પહોંચ્યો નથી તેના પહેલાં જ પરણવાનો વિચાર કરી શકે એ આપણને કમકમાટી ઉપજવનારો વિચાર લાગવો જોઇએ. તેને બદલે મા પોતાના ધરભંગ દીકરાને તરત પરણવો જોવા ઇચ્છે છે. સાસુ પણ પોતાના ધરભંગ થયેલા જમાઇને પરણવામાં ઉત્તેજન આપે છે, અને જમાઇ એ ઉત્તેજન લેતાં જરાયે શરમાતો નથી. એવા પુરુષના રડવાનો શો અર્થ હશે ? એવા પુરુષ પોતાની અગતી સ્ત્રીનું સ્મરણ રાખવા અનેક ઉપાયો યોજે એની શી કિંમત ? અથવા તો પોતે નવી સ્ત્રી લાવેલો છે એની ઉપર જે હાવભાવ રેડી રહેલો છે તેની તે નવી સ્ત્રીએ કેટલી કિંમત ગણવી ? આયુ જીવન વિચારમય કેમ ગણી શકાય ? હું તો એમાં અધર્મ જ જોઉં છું અને જ્યાંસુધી પુરુષવર્ગ આ પ્રમાણે ઉદ્દનાઇ વાપરવા તૈયાર છે, ત્યાંસુધી વૈધવ્યનાં વખાણ કરવાં એ પણ મને તો કેવળ દંભ લાગે છે અને પુરુષના સ્વાર્થની પરિસીમા જણાય છે.

૧૨. જે સ્ત્રીની સાથે પુરુષે કેટલાંક વર્ષો સુધી મૈત્રી રાખેલી છે, જેના દુઃખે દુઃખી થયો છે, જેના સુખમાં ભાગ લીધો છે, જેની સાથે ભોગવિદ્યાસ કર્યા છે, જેની સાથે એવિશે કલાક રહ્યો છે, તે સ્ત્રીનો દૃઢપાત થતાં યુગ્ પુરુષે સામાન્ય મિત્રના વિયોગથી જેટલો શોક પાળે તેટલો પણ નહિ પાળવો ?

૧૩. ઈલાંડમાં જ્યાં વિધવાને પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ છે, ત્યાં લોકલજ્ઞને વશ થઇને પણ ખાનદાન સ્ત્રીની ખીજ પુરુષને સંગ કરવાની એક વર્ષ સુધી હિંમત ચાલતી નથી. પણ હિંદુસ્થાનના પુરુષની ખાનદાની ધણે ભાગે રમશાનની હદથી આગળ નથી જઇ શકતી અને કોઇ કોઇ વખતે તો ચિતામાં પોતાની પવિત્ર સ્ત્રીના દેહની સાથે ભસ્મ થાય છે, અને રમશાનની હદમાં જ ન્યાતીલાઓ તેની સાથે નવા વિવાહની વાત કરતાં અચકાતા નથી અને ઘરભંગ થયેલો પુરુષ તે સાંભળતાં શરમાતો નથી.

૧૪. આ દયાજનક સ્થિતિમાંથી હિંદુસ્થાને ઉગરી જવું આવશ્યક છે. વિધવાવિવહની હિલચાલમાં પણ હું તો પુરુષનું જાણ્યે અજાણ્યે સ્વાર્થીપણું નોંઠું છું. વિધવાને પરણતી કરી મૂકીને પુરુષ પોતાની શરમ ભૂલી જવાનું છે. જે વિધવાના વૈધવ્યનું દુઃખ પુરુષ માનતો હોય પોતે અખંડ પત્નીવ્રત પાળીને એ દુઃખ વિસરાવી શકે. આવા વિષયોમાં લોકમત એટલો બધો ક્ષીણ થઇ ગયો છે કે સુશિક્ષિત ખાનદાન કુટુંબના ગણ્યતા પુરુષો પણ કબ્બેડાં કરતાં, ઘરભંગ થતાં તરત પરણવામાં જરા યે લાજજત નથી થતાં એવું મેં હિંદુસ્થાનમાં એમરે જોયું છે.

૧૫. પણ પુરુષો પોતાની ફરજ બજાવે યા ન બજાવે, સ્ત્રીઓ પોતાના હક્ક કેમ સિદ્ધ ન કરે ? સ્ત્રીઓને મતાધિકાર જરૂર મળવો જોઇએ. પણ જે સ્ત્રીઓ પોતાના સામાન્ય હક્ક સમજતી નથી અથવા સમજતી છતી તે હક્કો મેળવવા શક્તિ નથી ધરાવતી એ મતાધિકારને લઇને શું કરશે ? સ્ત્રીઓ મતાધિકાર ભલે મેળવે, ભલે હિંદુસ્થાનની ધારાસભાઓમાં બન્ય; પણ સ્ત્રીઓની પ્રથમ ફરજ પુરુષો તરફથી જાણ્યે કે અજાણ્યે થતા અત્યાચારોમાંથી બચી હિંદુસ્થાનને શોભાવવાની અને વીરવાન બનાવવાની છે.

૧૬. જ્યારે અજ્ઞાન મા પોતાની તેટલી જ અજ્ઞાન છોકરીને તરત ઘરભંગ થયેલા પુરુષના વિષયાગ્નિમાં હોમી દેવાને તૈયાર છે, ત્યારે જ એવા પુરુષો હજી વિયોગ દુઃખનાં આંસુ સૂકાયાં નથી ત્યાં જ ફરી પરણવાનો વિચાર કરી શકે છે. મારી તો માન્યતા છે કે આવા પ્રકારના સુધારા કરવા એ સ્ત્રીઓનો હક્ક છે એટલું જ નહિ, પણ એ સ્ત્રીઓની પોતાના પ્રત્યે, પુરુષ પ્રત્યે અને હિંદુસ્થાન પ્રત્યે ફરજ છે.

૩. પતિત બહેનો.

૧. સ્ત્રીપુરુષને મુકાબલે જ્યાં સ્ત્રીની અવનતિ વિશેષ રહેલી હોય તેનો જ વિચાર આપણે કરવો રહ્યો. સ્ત્રીની ઉન્નતિ એટલે શું ? અવનતિ થઈ હોય તો જ ઉન્નતિનો પ્રશ્ન ઉઠે. અવનતિ હોય તો ક્યાંથી થઈ. અને તે કેમ ટળે ? હિંદુસ્થાનમાં ચોતરફ ફરતાં મેં જોયું છે કે ૮૫ ટકા સ્ત્રીપુરુષ પોતાનું નિર્દોષ જીવન આપણી હિલચાલોથી અલિપ્ત રહી ગાળ્યા કરે છે. તેઓમાં સ્ત્રીપુરુષ પોતપોતાના ભાગ યોગ્ય રીતે ભજવ્યે જાય છે. બંનેમાં ફેળવણી અથવા તેનો અભાવ જે કહો તે એક સરખાં છે, અને બંને એક બીજાને સાહાય્ય કરી રહ્યાં છે. એમનાં જીવનમાં જે જે ખામીઓ જાવામાં આવે છે તે, બાકીના ૧૫ ટકા રહ્યા, તેઓના જીવનની ખામીનો કાંઈક પડધો છે.

૨. બારીસાલની પતિત બહેનાનું દૈન્ય કદિ ભૂલું તમ નથી. તેઓની સંખ્યા લગભગ ૩૫૦ ની હશે. તેઓએ મારી ઉપર કાગળ મોકલ્યો હતો કે તેઓ મને મળે ? હું જેવો રાત્રે સભામાંથી આવ્યો તેવી જ મેં લગભગ સો બહેનોને એક કોરે ઉભેલી જોઈ. હું ચેત્યો. તેમને અતિ આદરપૂર્વક અમારી પર લઇ ગયો. એક દુભાષિયાને સાથે રાખ્યા. બીજા પુરુષોને રજા આપી. તેમને પેટ ખોલીને વાત કરવા મેં કહ્યું. તેઓમાં ચાર-પાંચ દશ વર્ષની બાળાઓ પણ હતી. કેટલીક જીવાની તરી ગયેલી હતી. બાકીની વિશથી ત્રિશ વર્ષની અંદરની હશે. તેઓની સાથેની વાતનો સાર સવાલજવાબોથી આપી જઈ છું:

સ૦—તમે બહેનો ભણે આવી. મને તો તમે બહેન કે દીકરીઓ સમાન છો. તમારા દુઃખમાં હું ભાગ લેવા ઇચ્છું છું, પણ જો તમે મારાથી કંઈ પણ છૂપાવશો તો હું મદદ દેવા અસમર્થ થઈશ.

જ૦—આપ જે પૂછશો તેનો અમે ખરો જવાબ આપીશું.

સ૦—તમારામાંની કેટલીક મોટી ઉમ્મરની દેખાઓ છો. તે પણ હજી તમારા ધંધામાં રોકાયેલી રહો છો ?

જ૦—ના જી. મોટી ઉમ્મરે પહોંચેલી ભિક્ષા માગી પેટ ભરીએ છીએ.

સ૦—એમ કરવું તમને જાણે ?

જ૦—પેટ બધું કરાવે છે.

સ૦—આ નાનકડી છોકરીઓ છે. તેમના પણ્ય એ જ હાલ કે ?

જ૦—તમે કંઈ રસ્તો બતાવો એમ આશા રાખીને તો અમે આવી છીએ. અમે તો એકે આ ધંધામાં રહેવા નથી ઇચ્છતી.

સ૦—તમારામાંની જે જીવાન છે તેમનું શું ? તેમને આ ધંધામાં રહેલા ભોગો લલચાવતા નથી ?

જ૦—એવી થોડીક હોય ખરી.

સ૦—તમને કાઢને છોકરાં થાય ખરાં ?

જ૦—કાઠી કાઢને થાય.

સ૦—તમે બધી કેટલી હશે ?

જ૦—૩૫૦.

સ૦—તેમાં છોકરાં કેટલાં છે ?

જ૦—હાલ દશેક.

સ૦—દીકરા કે દીકરી ?

જ૦—જ એક દીકરી અને બાકી દીકરા.

સ૦—દીકરાનું શું કરો છો ?

જ૦—એક મોટો થયો છે તેને અમારામાંથી કાઢ છોકરીને પરણાવ્યો છે.

સ૦—તમારી છોકરીઓને મને સોંપી કે ?

જ૦—તમે સંભાળો તો સોંપીએ.

સ૦—તમારામાંની કેટલી બહેનો ખરેખર આ ધંધો છોડવા માગો છે ?

જ૦—બધી.

સ૦—હું કહું તે ધંધો કરશો ?

જ૦—અમે જાણીએ છીએ તમે શું માગો છો તે. અમારામાંની કેટલીકે કાંતવાનું શરૂ પણ્ય કર્યું છે.

સ૦—એ તો મને બહુ ગમ્યું, પણ્ય જે બહેનોએ શરૂ કર્યું છે તેમણે પોતાનો ધંધો છોડ્યો છે ?

જૉ—અમારી ઉપર કરજ હોય ના ? તેટલેથી અમે પેટ કેમ ભરીએ ?

સૉ—તમે હાલ શું કમાઓ છો ?

તમે જવાબ આપતાં શરમાઓ છો. તમારી શરમ હું સમજી શકું છું. તમારી સાથે વાત કરી રહ્યો છું, પણ મારા હૃદયમાં અંગાર સળગી રહ્યો છે. જે છે તે હમણાં તો મને જાણવા જ લો.

જૉ—અમારામાંની ઘણી સાઠ રૂપિયા કમાઈએ છીએ. દિવસના અમને બે રૂપિયા પડે.

સૉ—એટલી કમાણી તમે કાંતવામાંથી તો ન કરી શકો એ હું જાણું છું, પણ અનેક પ્રકારનાં લઘુચાવનારા વિદ્યાર્થી હાલ કરે છે તે તો હવે તમારે છોડવા જ જોઈએ. હું કંઈ આ માગણી તમારી જ પાસે કરું છું એમ નથી. મારી સ્ત્રીએ પણ શણગાર તજવા છે. મારી પાસે કુમળી બાળાઓ છે; તેઓનાં માથાપ તેમને દાગીના વિગેરે આપી શકે તેમ છે; છતાં તેઓ ખાદીની ઓઢણીઓ પહેરે છે અને કશા દાગીના નથી પહેરતી. તેથી તમારી પાસેથી તમારા શણગાર ઉતારવાની માગણી કરતાં મને જરા બે આઘાત નથી પહોંચતો.

જૉ—અમે અમારું જીવન સાદું કરવા મહેનત કરીશું. કોઈ તરત તો કોઈ હળવેહળવે. અમારામાંની એક તો પોતાનું સર્વસ્વ રામકૃષ્ણ મઠને આપી દીધું છે, અને પોતે હવે ભિક્ષા પર નભે છે.

સૉ—એ બહેનને હું વંદું છું; તેણે ભલે બધું આપી દીધું. પણ હું જોડું છું કે (તેની તરફ વળીને) તમારા હાથપગ સારા છે, એટલે તમે કાંતીને સાદાઈથી રહે તો વધારે પુણ્ય. હિન્દુસ્થાનની એક પણ બહેન કે ભાઈ જે અપંગ નથી તે ભિક્ષા માગતાં શરમાય એમ હું ધૃષ્ટિવંતું છું. એવું કહેવાનો હવે સમય આગા છે. રેડિયો આપણી કાંધેનું આપણને હાથ લાગેલી છે. તમે જાહેર તો કાંતો એટલેથી જ હું સંતોષ માનું તમ નથી. તમે વણતાર અને ખીજતાર પણ શીખો. એટલે તમારી અજીવિકા તમે સંપૂર્ણપણે મેળવી લેશો.

જૉ—અમને રસ્તો બતાવો એટલે અમે જરૂર તે પકડીશું.

સૌ—તમારામાંથી દેટલી બહેનો કાલથી જ તમારો ધંધો છોડવા તૈયાર છો?

૩. આના જવાબમાં અગિયાર બહેનો તે જ વખતે ઊભા થઈ. મેં વિચાર કરવા કહ્યું. તેઓએ જણાવ્યું કે તેમનો નિશ્ચય કાયમ જ રહેશે. તેમણે વિચાર તો કર્યો જ હતો. કેમ બને એ જ ગુન્યવણ હતી. એટલે મેં કહ્યું:

૪. તમારે હવે પરણવાનું તો ન જ હોય, તેથી તમે ભલે ભૂતકાળમાં મને તેમ કયું હોય. પણ જો તમે હવે પછી ખરેખર શુદ્ધ થાઓ તો જગત તમારાં પાપ ભૂલી જશે. અને તમે ગૃહસ્થાશ્રમીના વ્યવસાયોથી અળગી એટલે સંન્યાસિની થઈ શકો. તમે ભારતવર્ષની સેવા કરી શકો. તમારામાંની ઘણી બહેનો રોજ બાર કલાક ધર્મચરણ બજાવ કરતી કાંસાં-વણાં કરે તો બારીસાલને તમે જ લગભગ ઢાંકી શકો. તમારા વર્ગની હિન્દુસ્થાનની બધી બહેનો જો મંત્રિન કામ મૂકી કાંતવા-વણવાનું પુણ્યકામ કરવા મંડી જાય તો ભારતવર્ષનો સહેજે ઉદ્ધાર થાય, તેથી મારી ઉમેદ છે કે તમે અગિયાર બહેનો પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેશો. હું તો મુસાફર છું, પણ હું અહિંના આગેવાનોને પકડી ભલામણ કરના જાણ અને મારી ખાત્રી છે કે અહિંની મહાસભાસમિતિ તમને પૂરી મદદ દેશે. ધર્મ તમારું કલ્યાણ કરે.

૫. વાંચનાર! તમે ભાઈ હો કે બહેન, મને ખબર નથી કે આ વાંચીને તમારા મન ઉપર અને હૃદય ઉપર કેવી અસર થશે. મેં તમને બધું વણું આપ્યું નથી. મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં ચિત્ર આલેખ્યું છે. અસત્ત વસ્તુ તો જોયે જ ખબર પડે. હું તો આખો સમય શરમથી મરી રહ્યો હતો; પુરુષ સ્ત્રી મતે કરેલા અપરાધનું માપ કહાડી રહ્યો હતો. આ બહેનો કંઈ ધરાદાપૂર્વક નવા પડી; પુરુષે તેમને પાડી છે. પોતાના વિષયભોગને અર્થે તેણે સ્ત્રીની ઉપર ભારે અત્યાચાર કર્યો છે. જેને લાગી આવે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે પણ પડેલી બહેનોને હાથ દેવો જોઈએ. જેમ જેમ આ બહેનોનો ચિતાર મારી પાસે ખડો થાય છે, તેમ તેમ હું વિચારું છું કે એ મારી જ બહેનદીકરીઓ હોય તો? હોય તો શું? છે જ. તેમને ઉડાડવી અને માફ અને દરેક મદદનું કામ છે. તેથી જ મને રેટિયાનો સૂર વહાડો લાગે છે. એ

સ્ત્રીની રક્ષા કરનારો કોટ છે. હિન્દુસ્થાનમાં રહેતી આવી અહિંનોને ટેકો આપનાર બીજી એક વસ્તુ હું નથી જોતો. પણ તે કામ જ્યાંસુધી દરેક શહેરના સાધુપુરુષો ન ઉપાડી લે, ત્યાંસુધી ન અને.

૬. અહિંનો ! હવે જાણ્યા પછી તો તમારે પણ વિચારવાનું છે. પતિત અહિંનોના હૃદયમંદિરમાં તો તમારાથી જ પ્રવેશ થાય. તમે જ્યાંસુધી આવી અહિંનોના ઉદ્ધારને સાર કમર ન કરો, ત્યાંસુધી મારા જેવાના પ્રયાસો પણ નિષ્ફળ જવાના.

૭. સ્વરાજ્ય એટલેનું પતિતોનો ઉદ્ધાર.

૪. શિયળ.

૧. જ્યાં પવિત્રતા છે ત્યાં જ નિર્ભયતા સંભવે. આપણાં મન એટલાં મેલાં થઇ ગયાં છે કે આપણને સ્ત્રીઓની પવિત્રતાને વિષે ભય જાણ્યાં કરે છે. આમાં આપણે દુનિયાને વગોવીએ છીએ. સ્ત્રીઓને આપણે એટલી નમાલી સમજીએ છીએ કે તેઓ તો જાણે પોતાની પવિત્રતા જાળવવાને લાયક જ નથી, અને પુરુષોને આપણે એવા પતિત માનીએ છીએ કે તેઓ પરસ્ત્રીઓને જાણે કેવળ પોતાની નિર્લજ્જ દષ્ટિએ જ જૂએ છે. બંને માન્યતાઓ આપણને શરમાવનારી છે. જે આપણે સ્ત્રીપુરુષો એવાં જ હોઇએ તો આપણે સ્વરાજ્યને સારૂ તદ્દન નાલાયક જ છીએ એમ આપણે સ્વીકારવું જોઇએ. અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો મર્યાદા જાળવતાં જ નથી એવું માની લેવાનું આપણને મુદ્દલ કારણ નથી. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ સેવાનાં અનેક કાર્યોમાં શકાયેલી હોય છે, જ્યારે આપણને એકાદ નર્સ (આમા) જોઇએ તો તેટલી પણ મળવી ભારે થઇ પડે છે.

૨. જે ખરે જ સ્વરાજ્ય નજીક આવી રહ્યું હોય તો સ્ત્રીઓ પોતાની પવિત્રતા જાળવવા દિવસે દિવસે વધારે તૈયાર થતી જશે. તેમના મનમાંથી બીક જવી જોઇએ. સ્ત્રી પોતાની પવિત્રતા સાચવવા લાયક નથી એ માન્યતા ખોટી છે, અનુભવથી વિરુદ્ધ છે, અને સ્ત્રીપુરુષ બંનેને લજ્જાપમાડનારી છે. એવા નરપશુ અવશ્ય દુનિયામાં પડ્યા છે કે જેઓ બળાત્કાર કરે છે. પણ જે સ્ત્રીને પોતાની પવિત્રતાનું જ્ઞાન છે તે સ્ત્રીની ઉપર બળાત્કાર કરનારો પુરુષ આજ લગી જન્મ્યો નથી અને જન્મવાનો નથી. હા એટલું ખરૂં છે કે દરેક સ્ત્રીમાં એટલું યોગબળ, એટલી પવિત્રતા નથી. નથી તેનું કારણ પણ આપણે જ છીએ. બાળાઓને આપણે પ્રથમથી જ એવી તાલીમ આપીએ છીએ કે તે પોતાનું શિયળ જાળવવા સમર્થ ન રહે. છેવટે સ્ત્રી થયે એ શિક્ષણ અથવા કુશિક્ષણ તેના મનમાં ઈસી જાય છે અને તે

એમ જ માને છે કે હરકાઇ પુરુષના હાથમાં સ્ત્રી તો કેવળ અપંગ છે, પણ જો સત્ય અને પવિત્રતા એવી વસ્તુ દુનિયામાં હોય તો હું નિઃશંકપણે કહેવા ઇચ્છું છું કે સ્ત્રીમાં પોતાની રક્ષા કરવાની પૂરી શક્તિ પડેલી છે. જે સ્ત્રી દુઃખને સમયે રામને સંભારશે તેની તે રક્ષા કરશે જ. જે મરવાને તૈયાર છે તે સ્ત્રીને કયો દુષ્ટ બોલાવી શકનાર છે ? તેની આંખમાં જ એટલું તેજ હશે કે સામેનો વ્યભિચારી પુરુષ થીજી જવાનો.

૩. મરવાની શક્તિ બધામાં છે, બધામાં તે ઇચ્છા નથી હોતી. જ્યારે સ્ત્રીને કાઇ અપવિત્ર બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે, જ્યારે પુરુષ પણ બની વિષયાસક્ત થવા જાય તેવે સમયે બન્નેને આપઘાત કરવાનો હક્ક છે, એમ કરવું બન્નેની ફરજ છે. જેનામાં બળ છે તે આપઘાત સહેલાઈથી કરી શકે છે, ગમેતેવા બળવાનના પંજમાં ફસાયેલી સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાની જીભ કચરીને કે હાથ છૂટા હોય તો ગળાનો ટોટો પકડીને ખાણુલાગ કરી શકે છે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ મરણિયા થયાં છે તે ગમે તેટલી રીતે બંધાયેલાં હોય, ઝાડની સાથે બંધાયેલાં હોય, તોપણ હાડકાં તૂટી પડવાની દરકાર ન કરે તો પોતે તેમાંથી ખરી શકે છે. બળવાન દુર્બળને વશ કરે છે, કેમકે દુર્બળને જીવ વહાણો હોય છે, તેથી તે મરી જવા જેટલું બળ નથી કરતો. ગાળ ઉપર ચડેલો મંકાડો પોતાનો પગ તૂટવા દે છે, પણ આપણા જોરને વશ નથી થતો. બચ્ચું બહુ બળ કરે છે, ત્યારે માઆપ બચ્ચાના હાથ પોતાના પંજમાંથી જવા દે છે, કેમકે જો ન જવા દે તો બળકનો હાથ ખરી જવાનો સંભવ હોય છે. દરેક માણસમાં પોતાના એકેએક અંગનો ભંગ કરવા જેટલી તાકાત હોય જ છે, પણ તેથી થતું-ખાણું જતાં થતું-દુઃખ સહન કરવા દરેક માણસ તૈયાર નથી હોતો. પણ એવી તૈયારી કરવી તે સ્વરાજ્ય-વાદીનો-પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષનો ધર્મ છે. જો એવી શક્તિની માગણી ઇશ્વર પાસે દરરોજ કરીએ તો તે અવશ્ય મળે છે. પ્રત્યેક બહેનને મારી પ્રાર્થના છે કે તે રોજ સવારે ઉઠીને આટલો નિશ્ચય કરે: “ હે ઇશ્વર ! તું મને પવિત્ર રાખજો; મારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવા જેટલું બળ આપજો અને હું ખાણુ લાગ કરીને પણ મારી પવિત્રતા જાળવી શકું એટલી શક્તિ આપજો. તારા જોવો રખેવાળ છતાં મને ભય કોનો છે ? ” સદ્ભાવે કરેલી આવી પ્રાર્થના પ્રત્યેક સ્ત્રીનું રક્ષણ કરશે જ.

૪. ઉપલા વિચારોની ચર્ચા કરતાં પુરુષ હોઇ હું શરમાઉં છું. શું પુરુષ, જે પોતાની માતાના ઉદરમાંથી જન્મ પામ્યો છે, જેનો ભાર માતાએ નવ માસ ઉંચક્યો છે, જેને સારૂ માતા દુઃખી થઇ છે, જેને સૂવાડીને માતા સૂતી છે, જેને ખવડાવીને માતાએ ખાધું છે, તે માતાની જ જાતિનો શું તે દ્રોહી જન્મ્યો છે કે જેથી સ્ત્રીજાતિએ પુરુષથી ડરવું રહ્યું ? સ્ત્રી કંઈ વ્યાઘ્રાદિના ડરથી નથી ભાગતી, પણ માત્ર પુરુષના વ્યભિચારથી ડરતી ભાગે છે. સ્ત્રીને તો પ્રયત્ન કરવા હું વિનવી ચૂક્યો. પુરુષને પણ વિનવવા માગું છું. તે પોતે માતાની જાતિને નિર્ભય કરવા બંધાયેલો નથી ? શું તે નિરંતર પ્રાર્થના ન કરે ? “ હું એક પણ પરસ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરું તે પહેલાં તું મારો પ્રાણ હરજો. જ્યારે હું વ્યભિચારી બનું ત્યારે તું મને પ્રાણુભાગ કરવાની શક્તિ આપજો. મારામાંથી દુષ્ટ વિકાર માત્રને કહાડજો કે જેથી એક પણ સ્ત્રી મારાથી ડરે નહિ, પણ મને પોતાને ભાઇ સમજી સુરક્ષિત રહે. ” જ્યાંસુધી હિંદુસ્થાનના પુરુષો સ્ત્રીસમાજની રક્ષા કરવા સમર્થ નથી થયા, ત્યાંસુધી હે પ્રભુ ! તું અમને ગુલામ જ રાખજો એવી મારી પ્રાર્થના છે. જે દેશના પુરુષો પોતે જ સ્ત્રીની રક્ષા કરતા નથી તે પુરુષો પુરુષ નથી, અને તેમને સારૂ તો ગુલામી જ છે.

૫. પણ મને સંપૂર્ણ આશા છે કે હિંદુસ્થાનનાં સ્ત્રીપુરુષો બન્ને પોતાની મર્યાદા સમજી ગયેલા છે; બન્નેએ પવિત્રતાનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. એક બાળાને નિર્ભયપણે ખાદીની ટોપી વેચતી જોઇ, ત્યારે મને શેર લોહી ચડ્યું. તેને કોની બીક હતી ? તે જાણતી હતી કે બધા પુરુષો તેને ભાઇ સમાન છે, આપ લલા તો જગ લલા. જો સ્ત્રીઓ બધી નિર્દોષ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતી નહિ થાય, તો તેનું કારણ પુરુષોનો સ્વાર્થ અથવા સ્ત્રીનાં આજસ કે અજાન હોઇ શકે. સ્ત્રીને ઘરકામમાંથી નવરી જ ન થવા દે અથવા સ્ત્રી પોતાના શણગારમાંથી કે વાતોના રસમાંથી નવરી જ ન થાય તો તે દેશસેવા શું કરે ?

૫. શિક્ષિત સ્ત્રીઓની ફરજ.

૧. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ અશિક્ષિતનો સમાગમ નથી કરતી; ઘણી વાર નથી ઇચ્છતી. આ રોગ દૂર થવો જોઈએ; શિક્ષિત સ્ત્રીઓને તે બાબતમાં પોતાની સહજ ફરજનું ભાન થવાની જરૂર છે. આવા દોષોમાંથી પુરુષવર્ગ પણ મુક્ત નથી, પણ સ્ત્રીવર્ગને પુરુષોની પાછળ ચાલવાની આવશ્યકતા નથી. સ્ત્રીમાં નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરવાની અને તેને અમલમાં મૂકવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે પુરુષમાં નથી.

૨. પુરુષ પ્રમાણમાં અવિચારી, ઉતાવળો અને સદાચ નવીનતાની શોધમાં રહે છે. સ્ત્રી ગંભીર ધીરજવાન અને પુરાણી વસ્તુઓને ધણે ભાગે પકડી રહેનારી જોવામાં આવે છે. એટલે જ્યારે તેને કોઈ પણ નવી વસ્તુ સૂઝે છે, ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ તેના હૃદયકમળમાંથી જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ઉદ્ભવેલી વસ્તુને વિષે તેને અચળ શ્રદ્ધા હોય છે, અને તેથી તેનો પ્રચાર જલ્દી થઈ શકે છે. એટલે મારી માન્યતા છે કે જે શિક્ષિત સ્ત્રીઓ કેવળ પુરુષની નકલ કરવાનું છોડી દઈ સ્ત્રીઓ વિષેના મહાન પ્રશ્નોનો સ્વતંત્ર વિચાર કરે તો આપણે ઘણી મુશ્કેલી સહેલાઈથી ઉકેલી શકીએ.

૩. વિધવાનો સવાલ જેવો તેવો નથી. તેમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પ્રાણપાપું કરી શકે છે. વિધવા પોતાની ઇચ્છાનુસાર પુનર્લગ્ન કરે એ એક વાત છે પણ પુનર્લગ્ન કરવાનું બાળવિધવાઓને શીખવવા પાછળ કાળક્ષેપ કરવો તે તદ્દન જૂદી વાત છે. તેને બદલે સ્ત્રીઓ ધરભંગ થયેલા પુરુષને નહિ વરવાનો અથવા પોતાની દીકરી નહિ દેવાનો, તેમ જ પારણામાં જૂલવાને લાયક બાળવરને પોતાની દીકરીઓની આહૂતિ નહિ આપવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે અને કરાવે તો એમાંથી હિંદુસ્થાન સરસ પરિણામ; ચાખે એવો મને વિશ્વાસ છે. નાની

મોટી સેંકડો વિધવાઓનો ઉપયોગ દેશને કેમ મળે એ બહુ વિચારવા જેવું છે; અને એ વિચાર શિક્ષિત સ્ત્રીઓ ન કરે તો કાણુ કરશે ?

૪. કેટલીક વિધવાઓ હવેલીમાં કે કહેવાતા સાધુસંતોની સેવામાં સમય ગાળે છે અથવા તો ટાલુલામાં. હવેલીએ જવામાં જ ધર્મ છે એવું મને ભાસતું નથી. હેતુસર હવેલીએ જવાથી કાયદો ન થાય એમ પણ કહેવા નથી ઇચ્છતો, પણ બીજાં કાર્યો છોડીને હવેલીમાં બેસવું એ પરમાર્થની પરિસ્તીમા છે. એવો વિચાર તો કેવળ વહેમ રૂપ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે જે સાધુસંતને કાંઈ પ્રકારની સેવાની જરૂર નથી તેની પાસે બેસી રહેવું અને તેની અનેક પ્રકારની સેવા કરવી એમાં બંનેનો બિગાડ છે, અને વ્યર્થ કાળક્ષેમ છે. આવી પ્રવૃત્તિમાંથી કહાડીને હિંદુસ્થાનનો ઉપકાર કરવાની પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિમાં વિધવાઓને જોડતી એ તેમનું શુદ્ધ પુનર્લેખન છે. આ સાહસ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ કાં ન કરે ? કરવાને ઇચ્છનારી એવી સ્ત્રીઓએ પોંતે પ્રથમ તો ઉદ્યોગની પાઠશાળાનો પહેલો પાઠ ભણવો જોઈશે, ૩ કાંતવું જોઈશે અને સાળે બેસવું જોઈશે.

૫. બીજાની તપશ્ચર્યા વડે જેમ આપણને વિમાન નથી મળી શકતું, તેમ પુરુષ થકી સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ નહિ થાય. પુરુષ સ્ત્રીની ઉન્નતિ ન ઇચ્છે અથવા સ્ત્રી પુરુષની મારફતે ઉન્નતિ ન મેળવે એમ કહેવાનો આશય અહિં નથી, પણ હરકોઈ વ્યક્તિ કે જાતિ આપખળથી જ ઉન્નતિ મેળવી શકે છે એ સિદ્ધાંત આપની સમક્ષ મૂકવા ઇચ્છું છું. એ નવો નથી પણ ઘણી વેળા તેનો અમલ કરતાં આપણે ચૂકી જઈએ છીએ.

૬. જે મારું કહેવું યોગ્ય હોય તો ઘણી બહેનો જેઓને પોતાની દશાનું ભાન નથી તેઓને ભાન કરાવવામાં રોકાશે. એનો અર્થ એમ થયો કે જેટલો વખત મળે તેટલો વખત મેળવી, અનિશય પછાત રહી ગયેલા વર્ગોમાં જઈ, તમને જે મળ્યું છે તે એમને આપશો. જે તમે પુરુષવર્ગની ધાર્મિક, રાજ્યપ્રકરણી અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતાં થઈ ગયાં હો તો તેઓને એ વિષયનું જ્ઞાન આપશો. જે તમે બાળકોને ઉછેરવા વિષે સારી માહિતી મેળવી હોય તો તે પણ આપશો. જે તમે સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ પાણી, સ્વચ્છ અને સાદો ખોરાક, કસરત વિગેરેના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ લાભો જાણી અને અનુભવી લીધા હોય તો તે આ બહેનોને જણાવશો. આમ કરતાં તમે ચડશો અને તેઓને ચડાવશો.

૬. બહેનોને બોધ.

(૧)

૧. જેમાં હિંદુસ્થાનનો ઉદ્ધાર રહેયો છે અને જેના વિના હિંદુસ્થાનનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકે એવી ભારે છતાં સાદી વાત તમારી સાથે મારે કરવી છે. પુરુષ પોતાના મૂલપણાથી સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ ભૂલી નામ, પણ્ય તેથી સ્ત્રી પણ સ્ત્રી પ્રત્યેની ફરજ ભૂલે ?

૨. મને એક કાગળ મળ્યો છે તેમાં જે ખબર છે તે આપણને બધાને શરમ ઉપજાવનારી છે. તેમાં ખબરપત્રી લખે છે કે દેડોની સ્ત્રીઓ જેને ઘરમાં કંઈ કામ નથી મળતું, તેઓ બહાર મજૂરી કરવા નામ છે અને ત્યાં તે સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાય છે. આ વાત આ બહેનોના દીન બની ગયેલા પુરુષ સર્ગાં જાણે છે, છતાં સાંખી રહ્યા છે.

૩. ઉપર પ્રમાણેની અનીતિનો દાખલો એક જ નહિ હોય એમ તો તમે ખચિત માની લેશો. ઉમરેઠમાં હું હતો ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ત્યાંની ઘણી બાઈઓ દાળ વીણીને પોતાના આજીવિકાના સાધનમાં કંઈક ઉમેરે કરે છે. તેઓને વેપારીઓને ત્યાં દાળ લેવા અને દેવા જવું પડે છે, ત્યાં અનેક પ્રકારની મશ્કરીઓ, અનેક પ્રકારના અપશબ્દો તેમને સાંખવા પડે છે. આવું હું આખા હિંદુસ્થાનમાં ભ્રમતાં ચાર વર્ષ થયાં અનેક જગ્યાએ સાંભળી રહ્યો છું. મને એમ લાગે છે કે સો વર્ષ પહેલાં જ્યારે આપણી માતાઓ કરોડોની સંખ્યામાં સૂતર કાંતતી હતી, ત્યારે આવું નહિ થતું હોય.

૪. આપણી ગફલતથી કહો, આળસથી કહો કે બેદરકારીથી કહો, પણ ઘણી ગરીબ બહેનો સ્વતંત્ર ધંધાને અભાવે અસાચારનો ભોગ થઈ પડે છે. તેથી આપણને કમકમાટી ઉપજે છે. આપણે શું કરીએ છીએ ? તેને સાફ ઠરાવો કરીને આપણે સરકાર પાસેથી ન્યાય મેળવવાનો નથી. તેને સાફ તો

આપણે પોતે યથાશક્તિ કાર્ય કરવાનાં છે. તમારે દરેક અહેને આ અભ્યાસ કરેમ મટે તેને સાર ઉપાયો યોજવાના છે. તમને વિચાર કરવામાં, ઉપાયો સૂચાડવામાં મદદ કરવી એ આ લેખનો હેતુ છે.

૫. ગરીબ અહેનોનું અને જો મને ખરું પૂછો તો બધી અહેનોનું શિયળ જળવવાને સાર રેંટિયાની વાડ સૌથી સરસમાં સરસ છે. તમે કદાચ કહેશો કે ગરીબ અહેનોનું તો જાણ્યું, પણ બીજાઓને રેંટિયાની સાથે શો સંબંધ છે? આપણામાં એક ભારે કહેવત છે: 'નવરો બેઠો નખોદ કહાડે.' હું જાતિ અનુભવથી કહી શકું છું કે આજના એટલે નવરા બેસવું એ વિષયોને ધણી સારી પેઠે પોષે છે. પૈમે ટકે સુખી એવી અહેનો પોતાનો વખત વાતોના આપડા મારવામાં કે એવી બીજી રીતે નકામો ગાળે તેના કરતાં કંઈક ઉપયોગી ધંધામાં ગાળે તો તેમનું મન, હાથ તથા પગઃફેડી રીતે રોકાય, અને રેંટિયો કાંતવાનો ધંધો કરે તો બેવડો ફાયદો થાય. એક અહેનું થોડા જ દિવસ થયા વિધવા થઇ છે. તેને રેંટિયાની પ્રવૃત્તિની ખબર પડી. સારા ધરની એ બાઇ એક વર્ષ સુધી તો બહાર ન જ જઇ શકે, તેથી તેણે સૂતર કાંતવાનું કાર્ય હાથ ક્યું. છ દહાડામાં લગભગ અચ્છેર સૂતર બીણું કાંતીને મોકલી આપ્યું. તેની પવિત્ર આશા એવી હતી કે પોતાના કુટુંબનાં કપડાં માટે પૂરું થાય એટલું સૂતર ખૂણો છોડે તેના પહેલાં સહેજે કાંતી કહાડવું.

૬. પણ હું તો મારા વિષયની બહાર ગયો. ગરીબ અહેનો જે પરવશ થઇ પોતાનું શિયળ છોડે છે તેને કેમ મદદ કરાય, એ વિચાર આપણે તો કરવાનો છે. જો તમે તમારો બધો વખત એ જ કામમાં ગાળી શકો તો તમે ગામડાંઓમાં ભટકો, ત્યાં તમારી ગરીબ અહેનો શું કરે છે એ શોધી કહાડો, તેઓને કાંતતાં ન આવડે તો શીખવો, તેઓને ફની પૂણીઓ પૂરી પાડો અને તેઓની પાસેથી સૂતર મેળવી તેની મજૂરી આપો.

૭. હું કબૂલ કરું છું કે બધી અહેનો પોતાનો બધો વખત નહિ આપી શકે. જેઓ થોડો જ વખત આપી શકે એવી છે, પોતાનું ગામડું કે શહેર ન છોડી શકે એવી સ્થિતિમાં છે, તે અહેનો પોતાના લક્ષ્મીની જ કે પોતાના ગામડાની જ સંભાળ રાખી શકે છે. સુખાચુ અહેનો પોતાનું જ સંભાળીને સંતોષ ન માને પણ પોતાનામાં જે ભલાઇ હોય તે બીજાને વિષે પણ ઇચ્છે. એટલે તમારી પાડોશજીની સ્થિતિ તપાસી તેઓના જીવનમાં તમે ભાગ લો

અને તમારા લક્ષ્યામાં કાંતવાનું મંડળ કે કાંતવાની 'કલ્પ' કહાડો, તમારી ઓછા નસીબવાળી બહેનને તમે ટેકા દઇ આગળ વધારો.

૮. તમે એટલું પણ ન કરી શકો? બીજી બહેનોની ઉપર અસર પાડવાની તમારી શક્તિ તમે ન માનતાં હો અથવા તમને તેટલી ઇચ્છા ન હોય તો તમે પોતે કાંતવાનું શીખી, હંમેશાં અમૂક મુદત લગી કાંતી, બીજી બહેનોને દાખલા બેસાડી શકો છો, અને તમે પોતે મફત સૂતર કાંતી એટલે દરજ્જે ગરીબ બહેનોને વધારે દ્રવ્ય મળી શકે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી શકો છો. આવાં કાર્યો કેટલીક બહેનોએ શરૂ કરી દીધાં છે. પ્રબળવનને પોષનારી, ગરીબોને મદદ કરનારી, હાજરે સ્ત્રીઓના શિષ્યગતે સાચવનારી, હિન્દુસ્થાનને સહેલાઈથી આર્થિક સ્વતંત્રતા અપાવનારી આ મહાન પ્રવૃત્તિમાં તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે કંઈક પણ ભાગ લો એવા ઉમેદ રાખું છું.

૯. હું ધનિક અને શિક્ષિત બહેનોને વિનંતિ કરવા ઇચ્છું છું કે જો તમે તમારી ગરીબ બહેનોના શિષ્યગતી રક્ષા કરવા ઇચ્છતા હો તો હાથેથી સૂતર કાંતવાવાની અને હાથેથી કાપડ વણાવવાની પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લો. આ સ્થળે બીજા ધંધાઓને બદલે આ ધંધો પ્રવર્તાવવાનો કેમ આગ્રહ કરું છું તે વિષે બધી દલીલો દેવા ઇચ્છતો નથી. આટલું જ કહેવું બસ છે કે કાંતવું એ આપણો પુરાતન ખાનદાની ધંધો ગણાયો છં અને તેમાં રાણીઓ સુદ્ધાં જોડાયેલી રહેતી. કાંતવાનું કામ શીખવું એ ધણું સહેલું છે. કાંતવાનો સંચો હરકોઈ સામાન્ય શક્તિવાળો સુતાર બનાવી શકે છે. અને તે ઉપર કરોડો બહેનો સૂતર કાંતે તોપણ તે હિન્દુસ્થાનમાં જ બપો શકે તેમ છે. તે લગભગ અનાજના જેવી જ ઉપયોગી વસ્તુ હોઈ ક્ષણિક પ્રવૃત્તિ ન કહેવાય. એમાં બહુ શારીરિક બળની જરૂર નથી; અને તે કામ ગમે ત્યારે પડતું મુકીને ગમે ત્યારે પાછું શરૂ કરી શકાય છે, તેથી એ પુરસદનો ધંધો પણ કહેવાય છે. જો કેટલીક સમજી બહેનો આ પ્રવૃત્તિ ચલાવે તો મેં ઉપર બતાવ્યા તેવા અભ્યાસો થતા અટકે. એટલે કે કોઈ બહેનને પોતાને અનુકૂળ ધંધાને અભાવે જેમાં પોતાનું શિષ્ય જરા થે જોખમમાં આવી પડે એવા કામમાં ન જ જવું પડે.

૧૦. પહેલાંની સ્ત્રીઓ ગુણોમાં ખૂબસુરતી માનતી. પરદેશી કપડાં પહેરનારી તે કુબડી છે. કપડાં પહેરીને સુંદર દેખાવું એમાં તો વેશ્યાનો ભાવ છે. આપણે કેવાં સીતાજી અને દમયંતીને પૂછ્યે છીએ? ઝીણાં કપડાં પહેરનારી દમયંતીને, ઝીણાં કપડાં પહેરનારી સીતાજીને? નહિ. અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભ્રમનારી દમયંતીને, ૧૪ વર્ષ વનવાસ ગાળનારી સીતાજીને આપણે પૂછ્યે છીએ. હરિશ્ચંદ્રની રાણીએ દાસન્ય કરેલું તે શું ઝીણાં કપડાં પહેરતી હશે? એ વખતે તો પાંદડાંથી એળ દાંકતાં. બહારની શોભાથી સુંદર દેખાવું એ વેશ્યાનો ભાવ છે. તમે તમારો ધર્મ પાળવા ઇચ્છતાં હો તો પહેલું પગથિયું એ છે કે તમે સ્વદેશીધર્મ સમજી લો. પોતાને જ હાથે કાંતેલું સૂતર અને પોતાના જ ધરના પુરુષોએ ગાતાં ગાતાં વણેલું કાપડ વાપરવું એનું નામ સ્વદેશીધર્મ. હું પોતે સાચો ખૂબસુરત છું, કારણકે મેં પહેરેલાં કપડાંમાં બહેનોને હાથે કાંતાયેલું સૂતર પુરુષોએ પ્રેમથી વણેલું છે. જો તમારે રાવણરાજ્યમાંથી સ્વતંત્ર થઈને રામરાજ્ય સ્થાપવું હોય, તો તમારે સ્વદેશીધર્મનો અંગીકાર કરવો, રેંટિયો ધરમાં દાખલ કરવો. રેંટિયો શીખવનારી અલારે તો તમને ઘણી મળી શકશે. ઓછામાં ઓછું પ્રત્યેક બહેન ઇશ્વરભજન કરતી કરતી એક કલાક તો કાંતે જ. એ સૂતરનાં તમે કપડાં વણાવી નાખજો.

૧૧. રામરાજ્ય સ્થાપવાનો માર્ગ સીતાનો માર્ગ છે. સીતાજીએ રાવણને મોકલેલી મિઠાઇઓ, આભૂષણો, ઇલાદિનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેમ હિન્દુસ્થાનની પુત્રીઓએ કરવો રહ્યો. ગરીબોની ભૂખ ભાગે નહિ, ત્યાંસુધી તેમની આંતરડી દુવા દે નહિ. એ ભૂખ રેંટિયો જ ભાંગે. પવિત્ર સ્ત્રીનો આશીર્વાદ જ ફળે, તેથી સ્ત્રીઓએ વધારે પવિત્ર સાદાં અને સારાં ખનવું રહ્યું.

૧૨. પરદેશી મલમલ છોડીને હાથનું વણેલું પહેરવું પ્રથમ તમને બારે તો પડશે જ. મુંબઈની કેટલીક બહેનોએ મારી આગળ ફરિયાદ કરી કે અમારી સાડી પહેલાં ૪૦ તોલાથી ઓછી થતી તે હવે ૭૦ તોલાથી ચે વધી જાય છે. મેં તેમને જરા અલંકારિક ભાષામાં જવાબ આપ્યો કે કપડાંને ભાર ઓછો કરીને તમે તમારો પોતાનો ભાર આજ સુધી હલકો કર્યો છે. સ્ત્રીઓ નવ માસ સુધી ગર્ભનો ભાર આનંદ સાથે ઉંચકે છે. પ્રસવકાળની

ભારે વેદનાઓ સુખે સહન કરે છે. આજે તો ભારતવર્ષને પ્રસવકાળ છે, આ નવા ભારતના પ્રસવકાળમાં તમે જાડાં કપડાંનો ભાર ઉપાડવા જેટલા પણ તૈયાર ન થાઓ? એ ભાર ઉપાડશે તો જ તમે ભાર ઉપાડવા હિન્દુસ્થાનને સ્વતંત્ર બનાવી શકશો. હિન્દુસ્થાનને નવો જન્મ આપવો હોય તો દરેક સ્ત્રીએ નવ માસ શું નવ વર્ષ પણ ભારે ખાદીનો ભાર ઉપાડવો જોઈશે.

૧૩. હિન્દુસ્થાનને ખાતર, હિન્દુસ્થાનની ગરીબ સ્ત્રીઓની પવિત્રતાની રક્ષાને ખાતર ગુજરાતની બહેનોએ ઇરાદાપૂર્વક ખાદીની સાડીનો ભાર ઉંચકવો ઘટે છે.

૧૪. જો તમારે સીતાજી જેવાં પવિત્ર થવું હોય, અનેક જાતનો સૂક્ષ્મ માનસિક વ્યભિચાર છોડવો હોય અને તમારી બીજી બહેનો પાસેથી છોડાવવો હોય, પાખંડમાંથી પવિત્ર ધર્મ શીખવો હોય, તો તમારે આ સ્વરાજ્યની હિલચાલમાં પૂરો ભાગ લેવો જોઈએ. પાખંડ શું અને ધર્મ શું એની પરીક્ષા તો દરેક જણને આવડવી જ જોઈએ.

૭. બહેનોને બોધ.

(૨)

૧. મને સ્ત્રીઓનું શિયળ વહાલું છે, અને તે સાચવવાનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય મેં બતાવ્યો છે. એ સ્વદેશી છે. સ્વદેશીધર્મનું પાલન કરવામાં જેટલી મદદ સ્ત્રીઓ કરી શકે છે તેટલી પુરુષો નહિ કરી શકે. જ્યારે ભારતવર્ષની પુત્રીઓ સૂતર કાંતી પોતાને અને બીજાને ઢાંકતી હતી, ત્યારે ભારતવર્ષ ભલે ગરીબ હોય પણ આજની જેમ કંગાળ ન હતું. ત્યારે ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ પોતાનું સતીત્વ જેમ જાળવી શકતી હતી તેમ આજે નથી જાળવી શકતી, એ હું જોઈ રહ્યો છું. તેથી બહેનોની આગળ વળી પણ એ જ વસ્તુ મૂકું છું.

૨. બધી બહેનો ઓછામાં ઓછો એક કલાક હંમેશાં સૂતર કાંતવામાં આપો.

૩. બધી બહેનો સાદાઈને ધર્મ જાણી તેમાં જ શયુગાર સમજો, અને કુમારિકાઓએ કતિલા સૂતરમાંથી જે કપડાં પેદા થાય તેને પવિત્ર સમજી તે વડે તમારાં અંગ ઢાંકો.

૪. આમાં જ હું તો હિંદુસ્થાનને સારૂ સ્વરાજ્ય પણ જોઈ છું, બહેનો પણ જોઈ શકે એમ ઇચ્છું છું.

૫. કેાઇ માણસ પ્રતિ આપણને જે માન અને પ્રીતિ હોય તે માન અને પ્રીતિ હંમેશાં તેનું અનુકરણ કરીને આપણે સારામાં સારી રીતે બતાવી શકીએ.

૬. હિંદુસ્થાન પાસે હું જે માગી રહ્યો છું તેનો ઉદ્દેશ ફરી સત્યયુગ આવે એ જ છે.

૭. હિંદુસ્થાનમાં આપણે જે કામ પ્રથમ કરવાનું છે તે સ્ત્રીકેળવણીનું છે. કેળવણી હોય તો સ્ત્રીઓ પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરી શકે. તે કેળવણી આપવા માટે આપણને ઘણી વિદ્વતાની જરૂર નથી પણ ફક્ત ચારિત્ર્યની જરૂર છે.

૮. મારા ઉપર જે પ્રેમ બતાવો છે તે ઉપરથી હવે હું આપની પાસે મારા પર એવો પ્રેમ બતાવવા માગણી કરું છું કે આપણે ફરીથી સત્યયુગ આણવો. હિંદુસ્થાન પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એમ છે. જે આપણે આપણા દેશમાં પેદા થયેલા વસ્ત્રને જ વાપરીશું તો નક્કી આપણે આપણા દેશને થોડા જ વખતમાં સુરક્ષિત કરી શકીશું. હું રેંટિયા માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યો છું. રેંટિયાથી સ્ત્રીઓનું શિયળ જળવાય છે. આથી કોઈ બીજાને ધંધો નથી કે જેમાં આપણી કરોડો બહેનો ઘેર બેઠાં પોતાનો સમય ગાળી શકે. આમાં કોઈ બહુ અઘડીની જરૂર નથી. હિંદુસ્થાને સ્વાશ્રયી થતાં શીખવું જોઈએ. જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં વીર નરો, વીરાંગનાઓ પેદા થશે, ત્યારે આપણે સ્વાશ્રયી બની શકીશું. આપણે સત્યાગ્રહની વીરતા બતાવવાની છે. શસ્ત્રની વીરતા કરતાં આમાં વધુ વીરતાની જરૂર છે. જે તેમ થાય તો આપણે સ્વતંત્ર જ છીએ. હિંદુસ્થાનમાંથી જે કરોડો રૂપિયા જાય છે તેનું અને તમારી બહેનોનું રક્ષણ કરો.

૯. હું આપની પાસે જે કાર્યની માગણી કરું છું તે આપને ઠીક લાગતી હોય તો તમે તમારા દેશને માટે તે કાર્ય કરવા તૈયાર થઈ જાઓ.

૧૦. (૧) ગરીબવર્ગમાં ફરી, જ્યાં અજવસ્ત્રના સાંસાં પડે ત્યાં રેંટિયા દાખલ કરી, ભૂખમરો ટાળી, તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવાં.

(૨) જ્યાં જ્યાં ગરીબી ગંદકી હોય, રોગગ્રસ્ત સ્ત્રી બાલકો હોય, પતિત દશા હોય, ત્યાં ત્યાં તેમને સંયમનાં, સ્વચ્છતાનાં, આરોગ્યનાં અને વિશુદ્ધ જીવન ગાળવાનાં સાધનો કરી આપી તેમને તેમની સ્થિતિનું-રહેણી કરણીનું-ભાન કરાવવું.

(૩) જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનપ્રચારની આવશ્યકતા-અભિલાષા હોય, ત્યાં જ્ઞાનપ્રચારાર્થે જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડવાં અને પોતે તે માટે પ્રયાસ કરવો.

૧૧. આ કાર્ય કરવા માટે પ્રથમ આત્મશુદ્ધિ, આત્મવિકાસ, ભગિનીભાવ અને વિચારવિનિમયની જરૂર છે.

૧૨. સમાજનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું વિસ્તીર્ણ છે કે જે સજ્જડ કાર્ય થાય તો મોટી પ્રવૃત્તિ તેની પાસે કાંઈ જ ન ગણાય, અને ‘હોમરૂલ’ નામનું ઉચ્ચારણ કયાં વિના હોમરૂલની ભારે સેવા થઈ શકે. જ્યારે છાપખાનાં નહોતાં, ભાષણોની સગવડો ઓછી હતી, એવિશ કલાકમાં એક હજાર માઇલને બદલે ભાગ્યે એવિશ માઇલ આપણે મુસાફરી કરી શકતા હતા, તે વેળાએ આપણા વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું એક જ મુખ્ય સાધન ગણાતું હતું, તે આપણી કૃતિ હતું. એમ કહેવાય છે કે તેની અસર બહુ ભારે થતી. અત્યારે આપણે હવાને વેગે દોડમદોડા કરીએ છીએ, વ્યાખ્યાનો આપીએ છીએ, લેખો લખીએ છીએ તેમ છતાં આપણું ધાર્મિક અમલમાં મૂકાવવા આપણે લગભગ અસમર્થ છીએ. દરેક દિશાએથી લગભગ નિરાશાનો સૂર સંભળાય છે. મને તો લાગે છે કે જેમ આગળ હતું તેમ આજે પણ આપણાં કાર્યો વડે જેટલો પ્રભાવ આપણે લોકો ઉપર નાખી શકીશું, તેટલો કદિ આપણા ભાષણ કે લેખોથી નહિ નાખી શકીએ. જનસમાજ મૂંગા કાર્યને પ્રધાનપદ આપો એવી તેમની પ્રત્યે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

૧૩. આટઆટલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી કશું વર્તનમાં ઉતારવામાં આવતું ન હોય તો તે તમામ ફેાકટ છે, માટે એક ખાંડી વજન જેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યા તે કરતાં તેમાંથી એક અધોળ જેટલું પણ વર્તનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરો.

૧૪. જગતમાં અનેક શાસ્ત્રો છે, તે દરેકનાં નામ હું તમારી પાસે લેવા માગતો નથી; પરંતુ તેમાંથી તમે તમારા વર્તનમાં જેટલે અંશે ઉતારો, તેટલું શાસ્ત્રનું રહસ્ય તમે પ્રાપ્ત કર્યું એમ માનવાને કશી હરકત નથી.

૧૫. આપણે અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ કરીએ છીએ, પરંતુ તે પાળવાને કંઈ પણ લક્ષ રાખતાં નથી તે યોગ્ય નથી. જે જે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે તે તે સચોટપણે પાળવી જોઈએ. દેહ પડે તોપણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા ચૂકવી જોઈએ નહિ.

૧૬. તમારું જીવન આદર્શમય બનાવો. રોમમાં તો આદર્શ પણ ફરી ગયો છે, પરંતુ હિંદમાં તે આદર્શ ભૂલવામાં આવ્યો નથી. હિંદુ કે મુસલમાન આપણે સર્વે આપણા પૂર્વજોનાં વારસદાર છીએ, અને એ વારસો ત્યારે જ સંભાળી શકીશું કે જ્યારે જીવનના આદર્શો પર સતત લક્ષ આપવામાં આવશે. આપણા પૂર્વજોમાં સારિવક વૃત્તિ પ્રધાનપદ ભોગવતી હતી, પરંતુ આજે તે નાશ પામેલી જણાય છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં દંભી જીવન જણાય છે. હરકોઈ કાર્ય પ્રસંગે અસત્ય બોલવાનું ડગલે અને ડગલે થઈ ગયું છે તે દૂર કરવું જોઈએ, અને જીવન સત્યમય બનાવવું જોઈએ.

૧૭. ગોમતીમાં સ્નાન કરો, અને મનને પવિત્ર ન કરો તો ઉલટાં તમે ગોમતીજીને ગંદી બનાવો છો. ડોકિરજીનાં દર્શન કરવા જઈએ અને કેવળ પગતો મેલ જ ત્યાં મેલીને પાછાં આવીએ તો એ દર્શન કશા યે કામ નહિ આવે. મનને પવિત્ર કરીએ, દિલમાં સારા લાવો ઉત્પન્ન કરીએ, આપણે પોતાના વિષે જ્ઞાન મેળવીએ તો જ ડોકિરનાથનાં દર્શન ફળે. મારા જેવા અશ્રદ્ધાવાનને કે કોઈ ખ્રિસ્તીને દર્શન શું ફળશે ? એમ તો તમે પોતે જ કહેશો. હું તમને બતાવી દેવા છઠ્ઠું છું કે આપણું મન જ્યાંસુધી સાફ નથી થયું, દિલ જ્યાંસુધી સાફ નથી થયું, ત્યાંસુધી ગોમતીનું સ્નાન કે રણુછોડરામનાં દર્શન કશું ન ફળી શકે.

૧૮. ઇશ્વરનું નામ લખવું જરૂરનું છે, પણ પોપટની પેરે રામનામ લેવાથી મોક્ષ નથી મેળવી શકાતો, હૃદયમાં રામ હોય તો દયાધર્મ રહે, અને દયાધર્મ દિલમાં હોય તો બીજા લોકોને દુઃખ થાય તેવું વર્તન આપણે કરીએ નહિ. હું કહું છું કે તમે હાથે કાંતેલા-વણેલાં કપડાં નહિ પહેરો તો હજારો સ્ત્રીઓને નગ્ન રહેવું પડશે, ચીંથરાં પહેરવાં પડશે. આજે પણ હું તમને દેશમાં હજારો દમયંતીઓ દેખાડું. મેં એક બાઈને નહાવાનું કહ્યું તો એ કહે કે મને બીજું કપડું પહેરવાને આપો તો નહાઉં. દેશની આજ એવી કઠણ દશા છે !

૧૯. આપણે સ્વદેશીધર્મ છોડ્યો તેથી જ દેશ ગુલામ બન્યો. ખાદી લાગે લાગે છે એ ફરિયાદ તમે ન જ કરી શકો. તમને જાડા રોટલા આવડતા હોય અને બીજાને પાતળા રોટલા આવડતા હોય તો તમે તમારા જાડા રોટલા ખાશો કે પેલીના પાતળા માગીને ખાશો.

૨૦. ખાદીમાં ભાર હોય છે એવી ફરિયાદ માતાઓ તો ન જ કરી શકે. નવ મહિના પ્રજનો ભાર આનંદથી ઉપાડનાર માતા એક શેર ભાર મને અસહ્ય થાય છે એવું કેમ કહી શકે ? તે વાંઝણી રહેવાને તૈયાર હોય તો જ એવું કહી શકશે. જ્યાંસુધી એ વાંઝણી રહેવા નથી ઇચ્છતી, પણ વીરોને અને વીરાંગનાઓને જન્મ દેવા ઇચ્છે છે, ત્યાંસુધી એ શબ્દો હું માતાની પાસે સાંભળવા નથી માગતો. તમારો દેશ જો નગ્નદશામાં છે તો તમે જાપાનની, ચીનની, ઈંગ્લાંડની કે ફ્રાંસની મીલમાં બનેલી સાડીઓને કેમ પહેરી શકો એ મારી સમજ બહારની વાત છે.

૨૧. મીલનું-દેશી મીલનું-કપડું પહેરવાથી પણ સ્વદેશીધર્મ પળાતો નથી, તેથી તો ઉલટું ગરીબોમાં વપરાતો માલ મેથિ બનાવશો. દુઃખ ખમ્યા વગર તો સુખ નથી. રામે ૧૪ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો ત્યારે સીતાજીને છોડાવ્યાં; નજે અનેક દુઃખ સહન કર્યાં ત્યારે એ અમર થઇ ગયો; હરિશ્ચંદ્ર, રાણી તારામતી અને રોહિતે ધણું દુઃખ સહન કર્યાં ત્યારે તેમના સત્યનો સૂર્ય બન્યો, અને તેનો પ્રકાશ દુનિયામાં પ્રસરીતો. તેથી દુઃખથી ન ડરતાં અને જાડી સાડીથી ન શરમાતાં હાથે કાંતીને વણવેલું કાપડ વાપરો. હિન્દુ બહેનો જેમ અભડાયા પછી નાહી નાખે છે, તે પ્રમાણે પરદેશી કપડાંથી અભડાયેલી નાહી નાખે અને ફરીથી એ કપડાં ન પહેરવાનો નિશ્ચય કરે.*

૨૨. મારો બહેનો પરથી વિશ્વાસ નથી ગયો. તેમનામાં એટલી નિર્મળતા એટલી શ્રદ્ધા છે કે ધર્મરાજ્યની વાત સાંભળતાં જ તેઓ પીગળી, જાય છે. એમની પાસેથી જે ધરણાંના વરસાદ વરસે છે તેમાંથી મારામાં શ્રદ્ધા આવી છે.

૨૩. સ્વરાજ્ય ઘેર આવે ત્યારે હીરા, મોતી, આભૂષણો બધું પહેરજો. તે વખતે મને તમારા પર દ્વેષ નહિ આવે. અત્યારે તો મને દ્વેષ આવે છે. જોકે હું દ્વેષથી ઘણો મુક્ત થયો છું તોપણ જ્યારે હિંદુસ્થાન આટલું પડેલું છતાં શણગાર અને જવેરાત પહેરેલા કાષ્ટને હું મારી પાસે જોઉં છું, ત્યારે મને દ્વેષ થાય છે. મને એમ થાય છે કે આ હજી કેમ નહિ સમજતાં હોય ?

* દેશી તેમ જ પરદેશી બધી મીઠાના કપડાંની બેરમાં ચરબી અને હાડકાં આવે છે એ જ આભડછેટનું કારણ છે.

૨૪. અત્યારે હિંદુસ્થાન રાંડીરાંડ છે, તે વખતે આપણને ધરેણું કે શણગાર ધારણ કરવાનો અધિકાર કેમ હોય ? હજારો માણસો ભૂખે મરતાં હોય તે વખતે સોનાચાંદીના દાગીના પહેરાય જ કેમ ? તમે સૌ બહેનો સાલાગ્ય સાચવવા જેટલા શણગાર રાખી બીજા બધા આપી દો. એ ભાવના હિંદી બહેનોમાં પ્રગટશે તે દિવસે દેવો આકાશમાંથી જોવા ઉતરશે. બહેનોએ સ્વરાજ્યનો, સ્વધર્મનો આ મંત્ર જાણી લેવો જોઈએ કે અત્યારે તેમની લાજ ધરેણું ઉતારીને જ સાચવી શકાય એમ છે.

૮. સ્ત્રીઓને હાથ સ્વાતંત્ર્ય.

૧. પ્રજાની સ્વતંત્રતા જાળવવી, ગઇ હોય તો એ મેળવવી, એ ધર્મ છે એમ સ્ત્રીઓ ન જાણે, ન કબૂલે, તો પ્રજાની રક્ષા અસંભવિત છે.

૨. દેવદર્શન કરવાં એ હું આસ્થા વધારવા સારું અગત્યની વસ્તુ સમજી છું. પણ જો સ્ત્રીઓ એમ માને કે તેમાં બધો ધર્મ આવી જાય છે તો એ વહેમનું સ્વરૂપ પકડી પ્રજાને હાનિ કરે છે. દેવદર્શન એ આત્મજ્ઞાનનું એક સાધન છે એમ જાણનારી સ્ત્રી સમજશે કે મંદિરોમાં પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ખવન સંભળાવો જોઇએ, કેમકે સ્વતંત્રતા વિના ધર્મની રક્ષા અશક્ય છે. અમૃતસરમાં જ્યારે ડામર સાહેબે કેર વર્તાવ્યો, ત્યારે લોકો ધર્મની શી રક્ષા કરી શક્યા હતા ? ત્યારે પણ મંદિરોમાં સ્ત્રીઓ જતી, થોડા પુરુષો પણ જતા. ત્યાં જવું તેમને કઈ રીતે ફળ્યું ?

૩. પણ જો સ્ત્રીઓ જાણતી હોત કે એના જૂલમમાંથી છૂટવું એ પ્રજાની પ્રથમ ફરજ હતી, તો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીઓને અને દીકરાઓને શરાતન ચડાવત અને તેમની બીરુતા છોડવી સ્વમાનની રક્ષા કરાવત. પણ આ દેશમાં અત્યારે સ્ત્રીવર્ગ પ્રજાના કલ્યાણની ખરી વાતોથી વંચિત રહે છે તેથી તેની મદદ થોડી જ મળે છે.

૪. અગાઉ એમ ન હતું. સીતાજી રામચંદ્ર સાથે વનવાસમાં નિકળ્યાં અને તેમનાથી રામચંદ્રની પ્રવૃત્તિની એકે વાત અજાણી ન હતી. દ્રૌપદી પાંડવોની સહચરી થઈ અને તેની સાથે રખડી અને જ્યારે તેની લાજ લૂંટાવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તે પોતાના આત્મજાળથી રક્ષા કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી એવું તેણે જગતની પાસે સિદ્ધ કર્યું. દમયંતી નળને પડખે તેની બધી પ્રવૃત્તિમાં ઉભી રહી એટલું જ નહિ, પણ ઉલટી એ નળની અર્ચિત દશામાં તેની પાળક બની હતી.

૫. આજે સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીએ કે સ્ત્રીપુરુષ વિરોધી દૃશ્યમાં જતાં લાસે છે. સ્ત્રીને જેમ કરવું હોય તેમાં પુરુષ વચમાં પડતો નથી. તેના કેટલાક વહેમો દૃઢ થતા જાય છે. જોકે તેની આસ્થા હજી અચળ રહી છે. પુરુષ પોતાને ફાવે તેમ વર્તે છે તેમાં સ્ત્રી વચ્ચે પડતી નથી.

૬. એટલે પ્રથમ સુધારો તો એ થવો જોઈએ કે સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતાનો મહામંત્ર જાણી લઈ તેને ધર્મ જાણી સેવવો, અને જે સ્ત્રીને એ જ્ઞાન થયું છે તેણે તે બીજી બેહેનોને આપવું. સ્ત્રીજાતિમાં મોટું કાર્ય તો સ્ત્રી જ કરશે. પુરુષની શક્તિને હદ છે. તેનાથી સ્ત્રીના ઉંડામાં ઉંડા ભાવો ન જ વર્તી શકાય.

૭. સ્ત્રી પોતાનાં બાળકોનાં શરીરને પોષે છે, તેમ જ તેમના મનમાં સ્વતંત્રતા, નિર્ભયતા, દૃઢતા વિગેરે ગુણો ઉતારે. આજીવિકાનું શું થશે એવા વિચારમાં ન પડતાં સમજે કે જે પોતે અને પોતાની પ્રજા કામ કરનાર હશે તો આજીવિકા સહેલી વસ્તુ છે.

૮. પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિશાળમાં જતાં હોય તો તેને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાં એ સ્ત્રીઓનો તાત્કાલિક ધર્મ છે.

૯. પણ સર્વથી મહાન કાર્ય—હંમેશાંને સાર કરવાનું કાર્ય—તો સ્વદેશી છે. સ્વદેશી વિના પ્રજાનું શરીર નબી જ ન શકે. પ્રજા અન્નવસ્ત્રની ભૂખે પીડાય છે તેનું કારણ મુખ્યપણે એ છે કે પ્રજાની પાસે દ્રવ્ય નથી. પ્રજા પોતાનાં વસ્ત્રાદિ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે; તે છતાં બનાવવાને બદલે બહારથી મંગાવી પહેરે છે, તેથી પ્રજાનું લોહી પ્રતિ વર્ષ ચૂસાતું જાય છે. આ ખોડ સ્ત્રીઓના સાહસ વિના દૂર થવાની નથી.

૧૦. ૫૦ વર્ષ ઉપર આપણી સર્વ બહેનો—હિંદુ મુસલમાન તમામ—સ્ત્રીઓના ધરમાં પવિત્ર રેટિયો ચાલતો હતો, અને પ્રત્યેક સ્ત્રી હાથથી અનેલા સૂતરનું કાપડ વાપરતી હતી. હું બહેનોને કહેવા માશું છું કે આપણે જ્યારે સ્વદેશીધર્મ છોડ્યા, ત્યારથી આપણું અધઃપતન શરૂ થયું. આપણા ઉપર ગુલામી નખાવાની શરૂ થઈ. આપણા દેશમાં જગ્યાએ જગ્યાએ લોકો ભૂખે મરી રહ્યા છે, વસ્ત્ર વિના નગ્ન ફરે છે. આ રીતિમાં તમે પ્રત્યેક બહેન ઓછામાં ઓછો

એક કલાક પણ હિન્દુસ્થાનના નામથી સૂતર કાંતે, અને દેશને એ સૂતર અર્પણ કરે. તમને બારીક કપડું મળવું હાલ મુશ્કેલ છે, પણ બારીક સૂતર તમે કાંતતી થશો તો બારીક કાપડ પણ મળશે. પણ દેશ જ્યાંસુધી પરંતંત્ર દશામાં છે ત્યાંસુધી બારીક સૂતરનું કાપડ આપણને હરામ થવું ઘટે. કારણ બારીક સૂતર કહાડવામાં બહુ વખત જાય છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં આજે એક મિનિટની પણ કિંમત છે.

૧૧. સ્ત્રીઓ આ મુલકમાં અનાદિકાળથી કાંતવાનું કામ કરતી જ આવી છે. તે ક્રિયા છોડી ત્યારથી હિન્દુસ્થાનની આર્થિક અને આત્મિક સ્થિતિમાં સડો પેઠો. હિન્દુસ્થાનની સ્વતંત્રતા સૂતરના તાંતણું પર નિર્ભર છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જે હિન્દુસ્થાન પોતાનું બધું સૂતર પોતે જ ઝૂંપડીઓમાં બનાવી શકે અને તેનાં કપડાં વણી શકે, તો એટલી શક્તિ મેળવી લે કે એ જ શક્તિથી હિન્દુસ્થાન પોતાની પૂરી સ્વતંત્રતા લઈ લે અને સ્વતંત્ર હિન્દુસ્થાન ખિલાફતનો તેમ જ પંજાબનો ન્યાય મેળવે જ.

૧૨. જ્યારે હિન્દુસ્થાનની બહેનો જાગૃત થાય ત્યારે સ્વરાજ્યને કોણ રોકી શકનાર છે ? સ્ત્રીઓ ધર્મની રક્ષા કરતી આવી છે. સ્ત્રીઓએ વીર પુરુષોને પેદા કર્યા ત્યારે દેશો સ્વતંત્ર બન્યા છે. સ્ત્રીઓએ પવિત્રતા જાળવી ધર્મને અખંડિત રાખ્યો છે. સ્ત્રીઓએ પોતાના સર્વસ્વનું અલિદાન કરી પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું છે. એ સ્ત્રીઓ જ્યારે હિન્દુસ્થાનનું દુઃખ સમજે ત્યારે તે દુઃખ કેટલા દહાડા નબી શકે ?

૧૩. જે સ્ત્રીઓમાં હું જાગૃતિ જોઈ રહ્યો છું એ કંઈ ભણેલી ન મળ્યાય, છતાં તે જાની છે. તે ધર્મ કર્મ પૂરેપૂરી રીતે સમજે છે. શિક્ષિત-વર્ગને જે ચીજ સમજતાં ઘણો વખત લાગે છે, તે ચીજ સ્ત્રીઓ પોતાની પ્રેરણાશક્તિથી સાનમાં સમજી ગઈ છે. સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય એ વાત તેઓને સમજતાં વાર નથી લાગી.

૧૪. બહેનોની પાસે બધી બાબતો સ્પષ્ટ રીતે મૂકવામાં આવી છે. દુઃખ શું છે તે સમજવાયું છે. દુઃખનો ઉપાય અસહકાર છે તે પણ કહેવાયું છે. અસહકાર એટલે શું તે પણ તેઓએ જાણ્યું છે. પોતપોતાનો ધર્મ જાણી તેમાં મક્કમ રહી સ્ત્રીઓએ હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા જાળવવામાં મદદ કરવાની ફરજ જાણી છે.

૧૫. જો સ્ત્રીઓ તેમણે સમજપૂર્વક શરૂ કર્યું છે તે પ્રમાણે જરૂરી રાખે તો મારી ખાતરી છે કે માત્ર સ્ત્રીઓને જરૂરના ન હોય તેવા દાગીનામાંથી જ આપ્યા હિન્દુસ્થાનના શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ શકે. જે બહેનોએ દાગીના આપ્યા છે તે એવી શરતે કે તેમણે સ્વરાજ્ય મળતાં લગી તેવા દાગીનાની ફરી માગણી ન કરવી, પણ તે વિના જ ચલાવવું. એટલે સ્ત્રીઓના શણગારના થોડા ત્યાગમાંથી હિન્દુસ્થાનના શિક્ષણનો અને સ્વદેશીના પ્રચારનો બંદોબસ્ત થઈ શકે તેમ છે, તેથી મારી ઉમેદ છે કે જે મહાયજ્ઞ આરંભાયો છે, તેને બહેનો કામચલાઉ રીતે અને તેમનો પતિ કે બીજાં સર્ગા તેમને આ પવિત્ર કાર્યમાં જરા યે અટકાવશે નહિ.

૧૬. હિન્દુસ્થાન અત્યારે કસાઈના હાથમાં ગરીબ ગામની જેમ છે, અને એ હિન્દુસ્થાન રૂપી ગરીબ ગામને છોડાવવી એ મારું અતો તમારું કામ છે, અને ગામને છોડાવવા દાન કરવામાં દેવમંદિરમાં દાન કર્યા જેટલું પુણ્ય રહેલું છે.

૯. અસહકારમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સા.

૧. સ્ત્રી એ પુરુષની સહચારિણી છે, તેના સરખા જ મનવાળી છે. પુરુષની બધી પ્રવૃત્તિ સદ્મતાએ જાળવવાનો તેને અધિકાર છે. જેટલી છૂટ પુરુષ ભોગવે તેટલી જ તેને ભોગવવાનો હક્ક છે, અને જેમ પુરુષ પોતાના ક્ષેત્રમાં સર્વોપરી છે, તેમ સ્ત્રી પોતાના ક્ષેત્રમાં છે. આ સ્થિતિ સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. એ કાંઈ અદ્વિતીયતાનાં પરિણામ નહિ હોય. અજ્ઞાન રૂપી અધઃપદ્ધતિમાં ડૂબેલા જડ પુરુષો પણ ન શોભી શકે, ન ભોગવી શકે તેવો અધિકાર કૂડી પ્રધાને લીધે સ્ત્રીઓ ઉપર ભોગવે છે. સ્ત્રીઓની આ દશાને લીધે આપણી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ અર્ધ જઈ અટકી પડે છે આપણાં ઘણાં કાર્યો પૂરાં શોભી નિકળતાં નથી. અર્ધી મૂડીથી વેપાર કરનાર પચ્છમશુદ્ધિ વેપારીના જેવી આપણી સ્થિતિ છે.

૨. [જ્યાંસુધી અસહકારની લડતમાં સ્ત્રીઓને સામેલ નહિ કરીએ, ત્યાંસુધી આપણી મુશ્કેલીઓનો કિલ્લો જટ નહિ આવે અને આપણો સંઘ કાશીએ મોઢો પહોંચશે અથવા ન પણ પહોંચે.] હું દરેક જગ્યાએ બહેનોનો આશીર્વાદ આ અસહકારના ધર્મયુદ્ધમાં માગી રહ્યો છું, કેમકે હું માનું છું કે તેઓનાં હૃદય કામળ અને પવિત્ર છે. તેઓમાં કૂડ-કપટ, ભેદ નથી. તેઓ નિખાલસપણે લડતને ધાર્મિક માને છે.

૩. હિંદુસ્થાનની લાજ બીજા વર્ગ ન રાખે તો એ સ્ત્રીઓ રાખી શકે છે. સ્ત્રીઓએ હંમેશાં ધર્મને સાચવ્યો છે. ધર્મને સાર સ્ત્રીઓએ પોતાનો દેહ આપ્યો છે. ધર્મને સાર સીતા-દમયંતીએ હજારો દુઃખ ઉઠાવ્યાં.

૪. સ્ત્રીઓની ઉદારતા સેંકડો વહેમો અને ધર્તીગોને પણ પોષી રહેલી છે. તે જ સ્ત્રીઓ જ્યારે રાષ્ટ્રકાર્યને સમજી જાય તો પછી બાકી શું રહે ? પછી રાષ્ટ્રનો ખજાનો ખાલી ન જ રહે. ઘરેણાંને આજે બહેનો શું કરશે ? જ્યારે હિંદુસ્થાનના કરોડોને ખાવાનું પૂરું નથી મળતું, જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં

અસાચાર આપી રહ્યા છે ત્યારે બહેનો ધરેણીને કેમ પહેરી શકે ? અશોક વાટિકામાં સીતાજી ધરેણી પહેરતાં હતાં ? દમયંતી વનમાં વલવલતી હતી, ત્યારે તેના અંગ ઉપર દાગીના હતા ? તારામતિ જ્યારે હરિશ્ચંદ્ર સંગે ભટકતી હતી ત્યારે શું હીરામોતીના હાર પહેરતી હતી ! આ અધર્મના જમાનામાં ધરેણી પહેરવાં એ મને તો અયોગ્ય જણાય છે.

૫. જે બહેનો ધરેણી પોતાના દુઃખના સમયને સાર મદદ રૂપે સંધરે છે, તેમને હું એટલું જ કહીશ કે જો તમે ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો તો ધરેણી કરતાં તે વિશ્વાસ તમને વધારે મદદગાર થશે. માદ રાખજો કે હિંદુસ્થાનમાં કરોડો સ્ત્રીઓ તો એવી જ છે કે જેમની પાસે વાલની વીંટી પણ નથી અને જેઓને ઉંચે આભ અને નીચે ધરતી જ છે. તેઓને પણ ઇશ્વર ખાવાનું આપી રહે છે. તમે પણ જો કામ કરતાં નહિ શરમાઓ, તો તમારા પવિત્ર હાથપગ તમને ધરેણી કરતાં વધારે જવાબ દેશે. જેને દાંત આપ્યા છે તેને ઇશ્વર જરૂર આપણું આપશે. મહેનતુ પ્રામાણિકને આજીવન લૂખે મરવું નથી પશ્યું. આંગસુને જ ધરેણીની ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. બહેનો આગસ તજે અને ધરેણી પણ તજે.

૬. બહેનો જે પૈસા ભરશે તેનો ઉપયોગ જ ધરેણીની ગરજ સારશે, કેમકે તે પૈસા ગરીબ બહેનોને રેંટિયા આપવામાં અને આપણું બાળકોને ખર્ચ લઘુત્તર આપવામાં થશે. એટલે જે પૈસા કે ધરેણી બહેનો ભરશે તેનો ઉપયોગ ખર્ચ જોતાં તેમને જ મળશે. પોતાની કમાણી પોતાની પાસે રાખી પોતે જ તેનો ઉપયોગ મોજશોખમાં કરે છે તે કુટુંબઘાતી ગણાય છે, સ્વાર્થી કહેવાય છે. જે પોતાની કમાણી કુટુંબની પેટીમાં નાખે છે તેને પણ તેટલો જ ઉપયોગ પોતાની કમાણીનો મળે છે, પણ તે કુટુંબસેવક ગણાય છે, નિઃસ્વાર્થી ગણાય છે. દેશસેવા એટલે દેશને કુટુંબ ગણવું. દેશની પેટીમાં આપણે મૂકેલા પૈસાનો પણ આપણને પૂરો ઉપયોગ મળે છે. જેમ આપણે મૂકેલાનો ઉપયોગ બીજાને મળે છે, તેમ બીજાએ મૂકેલાનો ઉપયોગ આપણને મળે છે. આમ જે બહેનો પૈસા કે ધરેણી આપશે તે કશું બે નહિ ખૂએ.

૭. બહેનો પોતાના પતિને અને કુટુંબને પણ આ કામમાં પ્રેરી શકે છે. ઘણી વેળા સ્ત્રીઓના અતિખર્ચને લઇને પુરુષો ઇચ્છે એટલું દેશને

દાન નથી દઇ શકતા. કોઇ વેળા પોતાના પતિને દાન કરતાં રોકે પણ છે. આમ ન કરતાં પુરુષવર્ગને ઉત્તેજન આપવા હું બહેનોને વિનવું છું. મારી બાળબહેન નથી કે ઘણી સ્ત્રીઓ પુરુષવર્ગને વધારે આપવા પણ પ્રેરે છે અને તેમાં ક્ષતેહમંદ પણ થાય છે. એના જેવી બીજી બહેનો પણ થાઓ.

૮. દાગીના એ સ્ત્રીધન છે. તેની ઉપર પુરુષને કશો અધિકાર નથી. સ્ત્રીઓ દાગીનાનો ઉપયોગ સત્કાર્યમાં કરે તેમાં પતિએ વચમાં ન આવવું જોઇએ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૯. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની લડતમાં સ્ત્રીઓનો પણ પુરુષોના જેટલો જ હિસ્સો હોવો જોઇએ, અને આપણી આ શાંત અપ્રતિકારની લડતમાં સ્ત્રીઓ તો પુરુષોને ગાઉના ગાઉ પાછળ મૂકી દે એમ છે. તેમની ધર્મશ્રદ્ધા જોડે તો પુરુષોની કદિ સરખામણી થઇ શકે તેમ નથી. મહા ધૈર્યથી દુઃખ પર દુઃખ ગળ્યે જવાં અને બહાર દુઃખની છાંટ સરખી ન દેખાવા દેવી એ ખાનદાનીના આદર્શ રૂપે જ બનણે તેઓ સર્જાયેલી છે.

૧૦. પણ હવે તો પુરુષની પડખે રહીને જ લડે સ્ત્રીઓ પણ અત્યારથી જ જેલની જિંદગીમાં પુરુષોની ભાગીદાર બનતી. એમની લાજની રક્ષા કરનારો ઇશ્વર ખેઠો છે. જ્યારે દ્રૌપદીની લજ્જાનરક્ષા કરવા પાંચ પાંડવ અસમર્થ નિવડ્યા, ત્યારે સતીનું સત્ ઇશ્વરને ત્યાં રજુ થયું અને સતીની લાજ રાખવા ભગવાન ગરુડે ચડીને ધાયા. અને કાળના અંત લગી એમ જ થવાનું. દુર્બળમાં દુર્બળ શરીરવાળી સ્ત્રીને પણ ઇશ્વર પોતાની લાજ રક્ષવાનું બળ આપેલું છે. સ્ત્રીની રક્ષા એ પુરુષનો ઉચ્ચ અધિકાર લડે હોય, પણ પોતાની સંભાળ લેવાને પુરુષ ન રહ્યા હોય અગર તો સ્ત્રીરક્ષાનો પવિત્ર ધર્મ બજાવવાને તે અસમર્થ હોય, ત્યારે કોઇ હિંદી સ્ત્રી પોતાને નિરાધાર ન માને. જેને મરતા આવડે છે તેને-પછી પોતે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-કશા જ 'સંકટની બીક રાખવાનું' કારણ ન જ હોય.

૧૧. આપણી સ્ત્રીઓ ધેરધેર સ્વદેશીનો પ્રચાર કરતી ફરે અને પરદેશી કાપડનો વેપાર બંધ પાડી એ રીતે હિંદુસ્થાનને ફાલી ખાવાની શક્તિરૂપી સરકારની હસ્તીના મૂળ ઉપર જ કુહાડી મારે, છતાં સરકાર એને ટગર ટગર જોયાં કરે એમ આપણે શા સાથે માનીએ? તેથી જો આપણે આપણી

સ્ત્રીઓને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેવા દઇએ, તો આપણી સાથે સાથે જ એમને મુક્તિ પકડવાના સરકારના હક્કને પણ આપણે કબૂલ રાખીએ.

૧૨. તેથી આપણી સ્ત્રીઓ પકડાય, ત્યારે પણ આપણે ગુસ્સે ન થવું જોઇએ. આપણે આપણા સામાવાળીઆને પડકારીએ અને પછી તે સામે આવીને ઉભો રહી, ત્યારે તેને દોષ દેવા લાગીએ ને તો નામદાંધ છે.

૧૩. આપણા મિળજની સૌથી આકરામાં આકરી પંજવણી હજી નથી થઇ. છેક જ અસલ થઇ પડે એટલા લોહી ઉકાળનારા પ્રસંગો હું કદી શકું છું. જો આપણે સ્વતંત્રતાના ઉમેદવાર છીએ, જો ખિલાફત અને પંજાબની આખર આપણે નિર્માણ કરવી છે તો આપણે આ બધાના કરતાં ઘણી વધારે મોટી કિંમત આપવા તૈયાર થવું જોઇએ, અને ચાહે તેટલી પંજવણી થાય તોપણ મિળજ ખોલો પાલવશે નહિ. આપણે બૂરામાં બૂરી હાલત કદી રાખીએ અને સરકાર તરફની ઓછામાં ઓછી આશા કરીને આખર સભ્યતા રાખ્યાને સાર પણ સરકારનું બહું જ વાંચીએ.

૧૪. આપણે તો બૂરામાં બૂરા બનાવોને ગણતરીમાં રાખીને આ લડત માથે લીધી છે, અને તેમાં રહેલી જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજીને જ અહિંસા-પરાયણ રહેવાનું પણ કહ્યું છે. આપણે ગફલતમાં પડી જાન બૂલીને રખે સ્વરાજ્ય ખોઈ બેસીએ.

૧૫. આ મહાન જીવિતને સમયે બહેનોને મારી એટલી વિનંતિ છે કે તેઓએ સંઘરાજિત ખૂબ કેળવવી પડશે. તેઓએ પણ સાથે મળી કામ કરતાં થઇ જવું જોઇએ. અને એમ કરવાનો સરળ રસ્તો એ છે કે એક બીજાની ટીકા કરવાને બદલે તેઓએ પોતપોતાના કામમાં જ ગિરફતાર થઇ જવું. જે સેવામાં જ સર્વે સમજે છે તેને ટીકા કરવાનો સમય જ નથી રહેતો.

પરિશિષ્ટ ક. બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ.

હિંદુસ્થાનમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ કેટલું છે તે નીચેના આંકડાઓ
દિપરથી જણાશે:-

વય	પરણેલી સ્ત્રીઓ	વિધવાઓ
૦.૧	૧૩,૨૧૨	૧,૦૧૪
૧.૨	૧૭,૭૫૩	૮૫૬
૨.૩	૪૯,૭૮૭	૧,૮૦૭
૩.૪	૧૩૪,૧૦૫	૯,૨૭૩
૫.૧૦	૨,૨૧૯,૭૭૮	૯૪,૨૪૦
૧૦.૧૫	૧૦,૦૮૭,૦૨૪	૨૨૩,૦૩૨

આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં ૧૫ વર્ષની વયની નીચેની ૩, ૫૦, ૦૦૦
વિધવાઓ છે આમાંથી ૧૭, ૦૦૦ વિધવાઓ પાંચ વર્ષની વયની અંદરની છે

હિંદુ અને મુસલમાનમાં વિધવાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:-

વય	હિંદુ	મુસલમાન
૦.૧	૮૫૫	૧૦૯
૧.૨	૭૫૫	૫૩
૨.૩	૧,૫૫૪	૧૫૫
૩.૪	૩,૯૮૭	૫,૮૦૯
૪.૫	૭,૫૦૩	૧,૨૮૧
૦.૫	૧૪,૭૭૫	૨,૬૩૩
૫.૧૦	૭૭,૫૮૫	૧૪,૨૭૫
૧૦.૧૫	૧૮૧,૫૦૭	૩૫,૨૫૪

ખાંત દીઠ ૧૦ વર્ષની વિધવાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

બંગાળ	૧૭,૫૮૩
બિહાર	૩૫,૨૫૭
મુંબઈ	૫,૭૨૬
મદ્રાસ	૫,૦૪૬
જોડ્યા પ્રાંત	૧૭,૨૦૬
વડોદરા	૭૮૩
હૈદરાબાદ	૫,૭૮૨

આ આંકડાઓ ભયંકર છે હૃદયને પીગળાવે એવા છે. વિધવાઓના પ્રશ્નનો કોયડો છોડવાને કોઈ પ્રયત્ન કરશે ?

આધારની નોંધ.

૧. ન. જી. = નવજીવન. ૨. હિં. સ્વ. = હિંદ સ્વરાજ્ય. ૩. ચં. ઈ = ચંચલ ઇન્ડિયા. ૪. સ. = સર્વોદય. ૫. વિ. સ્વ. = મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સૃષ્ટિ. ૬. સ્પી. રા. = સ્પીચીઝ એન્ડ રાઇટીંગ્ઝ ઓફ મહાત્મા ગાંધી. ૭. આ. રા. = આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન. ૮. જે. અ. = મારો જેલનો અનુભવ. ૯. ઈ. ઓ. = ઇન્ડિયન ઓપિનિયન. ૧૦. ઈ. હો. = ઇન્ડિયન હોમરલ ફારવર્ડ. ૧૧. અમારું લખાણ આવા [ ] કૌંસ વચ્ચે મૂકેલું છે. ૨. પૃ. = પૃષ્ઠ. ૧૩. નં. = નંબર. ૧૪. તા. = તારીખ-માસ-વર્ષ.

પેરા આધાર. પૃ. નં. તા.	પેરા આધાર. પૃ. નં. તા.	પેરા આધાર. પૃ. નં. તા.
૧. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ.	૩-૪ ન. જી. ૬-૫-૨૦	૪ વિ. સ્વ. ,, ૨૦૬
૧ વિ. સ્વ. પૃ. ૧૬૮	૫ [૮-૧૬ ,, ૧૬-૫-૨૦	૫ ,, ,, ૨૦૭
,, ,, ,, ૨૧૦		૬ ,, ,, ૨૧૧
૨ ,, ,, ૨૦૮	૩. પતિત બહેનો.	
૩-૫ ,, ,, ૨૧૦	વ. સ્વ. પૃ. ૨૦૮	૬. બહેનોને બોધ.
૪ ,, ,, ૨૧૧	૨-૬ ન. જી. ૧૧-૬-૨૧	(૧)
૫ ,, ,, ૨૦૬		૧-૩ ન. જી. ૧૪-૬-૧૬
૬-૭ ,, અમાનિત		૪-૮ ,, ૨૧-૬-૧૬
૮ ,, પૃ. ૨૮૪	૪. શિયળ.	૬ ,, ૧૪-૬-૧૬
૯ ન. જી. ૮-૫-૨૧	૧-૫ ન. જી. ૧૫-૧-૨૨	૧૦ ,, ૩-૧૧-૨૦
૦-૧૧ ,, ૮-૧૧-૨૦		૧૧ ,, ૨૭-૨-૨૧
૧૨-૧૫ ,, ૧૮-૭-૨૦	૫. શિક્ષિત સ્ત્રીઓની ફરજ.	૧૨ ,, ૩-૧૧-૨૦
	૧ વ. સ્વ. પૃ ૨૦૪	૧૩ ,, ૧૨-૬-૨૧
૨. વૈધવ્ય અને પત્નીવ્રત.	૧-૪ ,, ,, ૦૫	૧૪ ,, ૩-૧૧-૨૦
૧-૭ ન. જી. ૧૨-૧૦-૧૬		

પેરા, આધાર, પૃ. નં. તા.	પેરા, આધાર, પૃ. નં. તા.	પેરા, આધાર, પૃ. નં. તા.
૭. બહેનોને બોધ. (૨)	૮. સ્રીઓને હાથ સ્વાતંત્ર્ય.	૯. અસહકારમાં સ્રીઓનો હિસ્સો.
૧-૧૬ ન. છ. ૬-૧૦-૨૧		૧ વિ. સ્ત. પૃ. ૨૧૧
૧૭-૧૯ „ ૩-૧૧-૨૦	૧-૯ ન. છ. ૩-૧૦-૨૦	૨ ન. છ. ૧૧-૬-૨૧
૨૦ „ ૧૦-૧૧-૨૦	૧૦ „ ૨૮-૧૧-૨૦	૩-૭ „ ૧૬-૬-૨૧
૨૧ „ ૩-૧૧-૨૦	૧૧ „ ૩-૧૦-૨૦	૮ „ અપ્રાપ્ત
„ „ ૬-૧૧-૨૧	૧૨-૧૬ „ ૨૮-૧૧-૨૦	૬-૧૪ „ ૨૨-૧૨-૨૧
૨૨-૨૪ „ ૫-૬-૨૧		૧૫ „ ૧૮-૧૨-૨૧

સમાપ્ત.

‘નગીનદાસ રાષ્ટ્ર-શિક્ષણ કાર્યાલય

પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો

કિંમત રૂ. :

૧. રાષ્ટ્રીય વાંચનમાળા* (મહાત્મા ગાંધીજીના લેખોમાંથી ઉદ્ધૃત) =

૨. ગાંધી-શિક્ષણ (મહાત્માજીના જ રાષ્ટ્રોમાં)

ભાગ ૧. સત્યાગ્રહ	...	...	...	...	૦=
” ૨. ધર્મ	...	...	...	...	૦=
” ૩. આરોગ્ય	...	...	...	...	૦=
” ૪. કેળવણી	...	...	...	...	૦=
” ૫. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય	...	...	...	...	૦—૪
” ૬. સંપત્તિશાસ્ત્ર	...	...	...	...	૦—૬
” ૭. સ્વદેશી...	...	...	...	...	૦—૧૨
” ૮. પ્રજાપ્રધારણ	...	...	...	...	૧—૪
” ૯. રાજ્યનીતિ	...	...	...	...	૧—૪
” ૧૦. અસહકાર (પ્રથમ વિભાગ)	...	...	...	...	૦—૧૨
” ૧૧. અસહકાર (દ્વિતીય વિભાગ)	...	...	...	...	૧—૦
” ૧૨. અસહકાર (તૃતીય વિભાગ)	...	...	...	...	૦—૧૨
” ૧૩. અમૃતવિચાર	...	...	...	...	૦—૫

૩. ૮—૧૦

ગાંધી-શિક્ષણના છૂટક ભાગો

૩. ૧૦ થી વધુ રકમ એક્કી વખતે મોકલી મંગાવનારને કમિશન ટકા	૬૧
” ૫૦	” ” ” ૧૦
” ૨૦૦	” ” ” ૧૨૧
” ૬૦૦	” ” ” ૧૫

ગાંધી-શિક્ષણના બધા (૧૩) ભાગ એક્કી સાથે સામટા લેનારને ૩. ૮—૧૦-૦ ને બદલે ફક્ત ૩. ૮—૦-૦ માં વધર કમિશન મળશે. બધાં પુસ્તકોમાં પોષ્ટેજ અગર રેલવેખર્ચ* મંગાવનારને શૌર રહેશે.

* ‘ રાષ્ટ્રીય વાંચનમાળા ’ ની થોડી જ નકલો સીલક છે તેથી કસો ત્યાંથી તે વધર કમિશન મળી શકશે.

